

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Chilashvili, L. / ქილაშვილი, ლ. / Чилашвили, Л.А.
- Title: A Guide to the exhibition of Georgian material culture fourth to eighteen centuries / საქართველოს IV-XVIII სს. მატერიალური კულტურა (გზამკვლევი) / Путеводитель Выставки "Материальная Культура Грузии IV-XVIII вв"
- Publication Date: 1990
- Publisher: Georgian National Academy Of Sciences, Georgian National Museum
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsc_c90a20c77f

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dsc/takedown-notice>.

ლ. ჭილაუილი

საქართველოს

IV—XVIII სს.

ეპიგრაფიკული კულტურა

ბათუმის მუზეუმი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

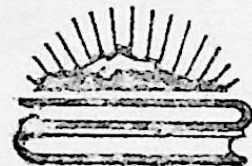
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

АКАДЕМЫ OF SCIENCE OF THE GEORGIAN SSR

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ ИМ. С. Н. ДЖАНАШИЯ

S. JANASHIA STATE MUSEUM OF GEORGIA

Л. А. ЧИЛАШВИЛИ

ПУТЕВОДИТЕЛЬ

Выставки „Материальная культура Грузии
IV—XVIII вв“

L. A. CHILASHVILI

A G U I D E

to the

Exhibition of Georgian Material Culture
Fourth to Eighteenth Centuries

„МЕЦНИЕРЕБА“—„METSNIEREBA“
ТБИЛИСИ—TBILISSI
1990

IVE
5025

ლ. ჭილაუჭილი

საქართველოს IV—XVIII სს. მატერიალური კულტურა

გამოფენის გზამკვლევი

22486

„მეცნიერება“
თბილისი
1990

„გზამკვლევის“ მიზანია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დამთვალე-
ერებლებს აღმოუჩინოს დახმარება მუზეუმის მეორე სართულის ოთხ დარბაზში
განლაგებული „IV—XVIII სს. საქართველოს მატერიალური კულტურის“ გამო-
ფენის გაცნობაში. ავტორი, ითვალისწინებს რა მრავალრიცხოვან სტუმართა სურ-
ვილს, გამოფენილი მასალების ანოტაციასთან ერთად იძლევა ამ პერიოდის სა-
ქართველოს ზოგი ისტორიული მოვლენის გაშუქებასაც, რაც ტექსტში გამოყო-
ფილია შემცირებული ფორმატით.

„გზამკვლევი“ გარდა მუზეუმის დამთვალეერებლებისა, გამიზნულია ასევე სა-
ქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიით დაინტერესებულ პირთათვის.

Цель „Путеводителя“ оказать помощь гостям Музея в ознакомлении „Вы-
ставки материальной культуры Грузии IV—XVIII вв“, расположенной в четы-
рех залах второго этажа Государственного Музея Грузии. Учитывая пожела-
ния многочисленных посетителей Музея, автор кроме аннотации экспонируемого
материала предлагает обзор некоторых основных исторических событий средне-
вековой Грузии, что в тексте выделяется узким форматом.

„Путеводитель“ помимо посетителей Музея рассчитан на лиц заинтересо-
ванных историей материальной культуры Грузии.

The present Guide is designed as an aid to the guests of the Museum
in acquainting themselves with the „Exhibition of the Material Culture of the
4—th to 18—th Centuries Georgia“, arranged in four rooms of the first floor
of the State Museum of Georgia. Needing the wishes of numerous visitors of
the Museum, the author gives—in addition to the annotation to the exhibited
material—a review of some basic historical developments of Medieval Georgia,
set in small format in the text.

Besides the visitors of the Museum, the Guide is intended for those inte-
rested in the history of the material culture of Georgia.

Address: 3, Rustaveli Ave., Tbilissi.

0504000000 189—90 © გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1990
კ M 607 (06)—90

ISBN 5—520—00764—0

ადრეფეოდალური ხანა
(IV—IX სს.)

ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნიდან საქართველოში შუა საუკუნეების ხანგრძლივი, თხუთმეტსაუკუნოვანი ეპოქა იწყება, რომელიც ორი დიდმნიშვნელოვანი მოვლენით იყო განპირობებული — იმარჯვებს ფეოდალური ურთიერთობა — ახალი სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაცია და სახელმწიფო რელიგიად ცხადდება ქრისტიანობა — ახალი სოციალური იდეოლოგია.

საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის სამი ეტაპია ცნობილი — ადრეული, შუა და გვიანი. ადრეული ფეოდალური ხანა (IV—IX სს.) რთული პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებების ეპოქაა, ახალი კულტურულ-ისტორიული ტრადიციების განმტკიცების ხანაა, როდესაც საფუძველი ეყრება ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოს.

საქართველოში ფეოდალიზმის გამარჯვებამ მეურნეობის განვითარების თავისებური სურათი მოგვცა — უფრო სწრაფ და ინტენსიურ აღმავლობას განიცდის სოფლის მეურნეობა, საქალაქო კი ანტიკურ ხანასთან შედარებით ნაკლებეფექტურია. სოფლის მეურნეობის ძირითად დარგებს წარმოადგენდა: მემინდვრობა, მევენახეობა და მესაქონლეობა. ამ პერიოდისათვის ფართოდაა ცნობილი ბუნებრივ პირობებთან შესამეხებით და ხელოვნური შერჩევის გზით გამოყვანილი სამეურნეო კულტურების გაუმჯობესებული ჯიშები. აღნიშნულის დასადასტურებლად საუკეთესო საბუთს იძლევა ხორბლეულისა და ვაზის განვითარების მაღალი დონე. აღსანიშნავია, რომ ხორბლეულის იმ 12 კულტურული სახეობიდან, რაც ცნობილია საერთოდ, 10 სახეობა საქართველოში ყოფილა გავრცელებული, მათ შორისაა ენდემური ჯიშები „მახა“ და „ზანდური“. ამასთანავე, ხორბლის ყველა მთავარი კულტურა საქართველოში წარმოდ-

გენილი იყო როგორც ძირითადი ფორმების სახით, ისე ცალკეულ სახეობათა და ჯიშების მიხედვითაც.

ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს სოფლის მეურნეობაში მევენახეობას მოწინავე ადგილი ეკავა. ამაზე მიუთითებს წერილობითი წყაროების მონაცემებთან ერთად უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური მასალებიც—გათხრილია დიდი რაოდენობის შემცველი მარნები, დიდძალი საღვინე ჭურჭელი და სხვ. საქართველო სამართლიანად ითვლება კულტურული მევენახეობის ერთ-ერთ სამშობლოდ — ცნობილი იყო ქართული ვაზის 500 ჯიში. ადგილობრივი ჯიშები მიღებული იყო შერჩევის გზით საქართველოს სხვადასხვა რაიონის ბუნებრივ პირობებთან შეფარდებით, რასაც წინ უძღოდა საუკუნეთა განმავლობაში ხანგრძლივი ძიების პროცესი. ასეთნაირად ჩამოყალიბდა და გავრცელდა საქართველოს ყველა კუთხის — ქართლის, კახეთის, იმერეთის, სამეგრელოს, რაჭა-ლეჩხუმის, გურიის, აჭარის, სამცხის, აფხაზეთის ადგილობრივ პირობებთან შეხამებული ვაზის ჯიშები.

სოფლის მეურნეობის აღმავლობა დიდად იყო დამოკიდებული გაუმჯობესებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღების, სამეურნეო პროცესებისათვის საჭირო ჭურჭლეულის და მოწყობილობების წარმოებასთან. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს საირიგაციო სისტემების შესახებ, რომელთა ერთი დიდი ნაწილის შექმნაც სწორედ ადრეულ შუა საუკუნეებზე მოდის (IV—VI სს.). ამავე დროსაა განახლებული ზოგი ძველი სარწყავი სისტემაც. ყოველივე ეს, სასოფლო-სამეურნეო გაუმჯობესებული ტექნიკის ფართო გამოყენება, სარწყავი სისტემების შექმნა და ინტენსიური მეურნეობის წარმოება, მნიშვნელოვნად უწყობდა ხელს მსხვილი ფეოდალური მიწათმფლობელობის განვითარებას და საბოლოო შედეგით ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას.

პირველი დარბაზის ექსპოზიციამ იხსნება საქართველოს IV—V სს. რუკით, რომელზედაც ნაჩვენებია მისი პოლიტიკური ერთეულები, საზღვრები და ძირითადი მსხვილი ადმინისტრაციულ-ეკონომიკური ცენტრები.

ადრე ფეოდალურ ხანაში საფუძველი ეყრება ვრცელ ტერიტორიაზე განფენილ და ქართულ ენაზე მოლაპარაკე ძლიერი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოშობას. სტენდზეა მოთავსებული X ს. მოღვაწის გრიგოლ ხანძთელის ცნობილი გამოთქმა: „ქართლად ფრიადი ქუეყანა აღირიცხების,

რომელსაც შინა ქართულითა ენითა უამი შეიწირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულებს“.

ნივთიერი ექსპოზიციის დათვალიერება იწყება დგამზე. მოთავსებული სამი თიხის ჭურჭლითა და ხელსაფქვავით, რომლებსაც ერთგვარად სიმბოლური მნიშვნელობა აქვთ — ისინი ასახავენ მემინდვრობასა და მევენახეობას — ადრეული შუასაუკუნეების ძირითად ეკონომიკურ საყრდენს, ერთ-ერთ ჭურჭელზე ამოკაწრული ჯვარი ეპოქის იდეოლოგიის ნიშანია.

ვიტრინა № I. IV—VI სს. თიხის ჭურჭელი და ლითონის ნივთები. აქ არის წარმოდგენილი საღვინე ჭურჭლები — თიხის სხვადასხვა ფორმისა და ზომის დოქები, ქვევრიდან ღვინის ამოსაღები „ხაპები“ (ურბნისი), რკინის თოხები, ცულები და ნამგლები (ურბნისი, ნოქალაქევი, წებელდა), თიხის სამზარეულო ჭურჭელი — ლანგარი და ქოთნები (ურბნისი), ასევე თიხისაგან დამზადებული ბადის საწაფავები (ნოქალაქევი). აღნიშნული პერიოდის სოფლის მეურნეობის დასახასიათებლად ვიტრინის კედელზე მოთავსებულია ურბნისის IV—VI სს. დათარიღებული მარნის ფოტო და სარწყავი არხის სქემა.

ვიტრინა № 2. IV—VII სს. თიხის და ლითონის ნაწარმი: თიხის დოქები, ქილები და ტოლჩები (ურბნისი), კრაქები (ნოქალაქევი), სახიანი ჭურჭლის ნატეხები (შენაქო), სპილენძისაგან გამოკვერილი ქვაბი და ორი ლანგარი (ურბნისი) და რკინის შუბის პირები (წებელდა). ვიტრინის კედელზე მოთავსებულია ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ცნობილი ქართული ქალაქის ურბნისის (ქარელის რაიონი) ზღუდის რეკონსტრუქცია.

ვიტრინა № 3. IV—VII სს. ლითონის საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი. აქაა რკინის შუბის პირები, ისრისპირები, მახვილები, ჯაჭვის პერანგის ნაშთი მახვილის ნატეხთან ერთად (ურბნისი, წებელდა, მცხეთა), ასევე რკინისავე დანები, ცულები, ლურსმნები და ლაგამი (ნოქალაქევი, წებელდა). ვიტრინის კედელზე ადრეფეოდალური ხანის კახეთის პოლიტიკური ცენტრისა და სამეფო რეზიდენციის ციხე-ქალაქ უჯარმის გეგმა და აქსონომეტრიაა. ნახაზს ახლავს XI საუკუნის ისტორიკოსის ჯუანშერის ხატოვანი გამოთქმა: „ვახტანგ დაჯდა უჯარმოსა და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა“.

ვიტრინა № 4. IV—VIII სს. სამკაული. აქ არის ლითონის, ძვლის, ძვირფასი და ნახევრადძვირფასი ლითონის ნაკეთობანი — სამაჯურები, ბეჭდები, საყურეები, საკინძები, ბალთები, აბზინდები, მძივები და სხვ. (მცხეთა, ურბნისი, არეში, წებელდა, შენაქო, ასპინძა, ყოლოთი).

აქვეა გამოფენილი ნოქალაქევში აღმოჩენილი სამი ამფორა. ამფორების აღმოჩენის საილუსტრაციოდ მოთავსებულია გათხრების ფოტო. ვიტრინის ძირზე აბზინდებსა და მშვილდსაკინძებს შორის მოთავსებულია / „ოქრომჭედლის“ სამარხში (მცხეთა, სამთავრო) დადასტურებული სახელოსნო იარაღები — სასწორი, საწონები, ნამზადი (VI—VII სს). ვიტრინის კედელზეა იბერიის ძველი დედაქალაქის მცხეთის გენერალური გეგმა, რომელსაც თან ერთვის XI ს. ისტორიკოსის ლეონტი მროველის ხატოვანი გამოთქმა მცხეთის შესახებ: „სადა ღმერთნი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“.

ვიტრინა № 5-ის დიდი ნაწილი IV—VIII სს. მიწის ნაწარმსა და მინის წარმოებასთან დაკავშირებულ მასალებს უჭირავს. გამოფენილია თხელკედლიანი, მეტად ნაზი, მომცრო ზომის სანელსაცხებლები, ასეთივე ტექნიკით დამზადებული და კობებით შემკული ვიწროყელიანი / ჭურჭელი, ასევე სქელკედლიანი ნაწარმი (მცხეთა, ურბნისი, წებელდა, მარტაზის ხევი). ზოგი მათგანი გარედან შემკულია მრგვალი, ამოხეხილი ფოსოებით (ურბნისი). ვიტრინის კუთხეში, კედელზე ჰკიდია მოცისფრო მინის ფიალა ფარშევანგის გამოსახულებით და ბერძნული წარწერით — „შესვი იცოცხლე“. ადგილობრივი მინის წარმოების საჩვენებლად ვიტრინის ძირზე აწყვია ჭურჭლების გამოსაწვავი ქურების კედლის ნატეხები ზედ შემორჩენილი მინის სქელი ფენით, მზა ნაწარმის ნიმუშები და წუნდებული მასალა, აღმოჩენილი ორბეთში (VIII ს.). აქვეა გამოფენილი მოზაიკის ფერადი კენჭები (ორბეთი), რომელსაც იყენებდნენ კედლის მხატვრობისათვის და ინტერიერის იატაკის შესამკობად. ვიტრინის ცენტრში დგას დიდი ზომის ოთხყურა ქილა, ცისფრად მოჭიქული — მოჭიქული თიხის ნაწარმის ერთ-ერთი უადრესი ნიმუში (VII ს. ირანი). ადრეულ შუა საუკუნეებში მიმოქცევაში მყოფი ფულის საილუსტრაციოდ ვიტრინაშია მოთავსებული რომაული (IV ს.), ქართულ-სასანური (VI—VII სს.), ბიზანტიური (V—VII სს.) და არაბული (VIII—IX სს.) მონეტები. ვიტრინის კედელზე მოთავსებულია V—VI სს. თბილისის აქსონომეტრია. ქალაქში დიდი მასშტაბების მშენებლობის წამოწყება დაკავშირებულია საქართველოს სახელოვანი მეფის ვახტანგ გორგასალის სახელთან (V ს.), რომლის შესახებაც ისტორიკოსი ჯუანშერი (XI ს.) წერდა: „ვახტანგ აშენებდა ქალაქსა ტფილისისასა და საფუძველი ოდენ დაედვა“. ვიტრინის კედელზეა სამთავროს (მცხეთა) სამაროვნის ფოტო არქეოლოგიური გათხრების დროს.

ვიტრინა № 6. მოთავსებულია IV—VIII სს. მასალები: მინის ჭურჭლები (მცხეთა), ძვლის და ლითონის, მათ შორის თავშემკული ქინძისთავეები, ბეჭდები, საკიდები (მცხეთა, ურბნისი, ალევო), თიხის

წითელი ჯამი (არეში VIII ს.), ფერადი მოზაიკური კენჭები (წრომი, VII ს.) ცენტრში, კედელზე საბეჭდავის თაბაშირის ასლია, რომელზედაც გამოსახულია მამაკაცი პროფილში და ბერძნული წარწერა. მას პირობითად „უსა პიტიახშის“ საკუთრებად მიიჩნევენ. დედანი ინახება პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში. ვიტრინის კედელზე მოთავსებულია ეგრისის დედაქალაქის ციხე-გოჯის (არქეოპოლისი, თანამედროვე ნოქალაქევი) გენ. გეგმა, რომელსაც ახლავს ვახუშტი ბაგრატიონის (XVIII ს.) განმარტება: „ციხე იგი სამ-ზღუდე, რომელ არს ციხე-გოჯი“.

ძველ საქართველოში წარმართული სარწმუნოება იყო გავრცელებული, თანაც მრავალმერთიანობისათვის დამახასიათებელი განსხვავებული რწმენითა და ღვთისმსახურებით. ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისისათვის უფრო გავრცელებული ჩანს კერპთაყვანისმცემლობა. დაახლოებით ამავე დროიდან სპარსელთა გავლენით საქართველოში იკიდებს ფეხს ზოროასტრული სარწმუნოება — ცეცხლთაყვანისმცემლობა.

ქრისტიანობის გავრცელება საქართველოში ქართული წერილობითი ტრადიციის მიხედვით, რომელიც მაინცდამაინც არ არის გაზიარებული მეცნიერთა მიერ, პირველივე საუკუნიდან იწყება, იმავე ტრადიციით საქართველო მარიაშ ღვთისმშობლის წილხვდომილი ქვეყანაა, რომელიც ქრისტიანობის გასავრცელებლად საქართველოში აგზავნის ანდრია მოციქულსა და სიმონ კანანელს. ისინი ქადაგებენ ახალ რელიგიას სამხრეთ საქართველოში, სამცხეში, სამეგრელოსა და აფხაზეთში. მიუხედავად ერთგვარი წარმატებისა, მმართველი ფენების წინააღმდეგობის შედეგად, ქრისტიანობამ ფეხი ვერ მოიკიდა და კვლავ წარმართული კულტი იქნა აღდგენილი. წერილობითი ტრადიციით სიმონ კანანელი დაკრძალულია ანაკოფიაში (ახალი ათონი).

ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა ქართლში დაახლოებით 337 წ. ახალი რელიგიის ქადაგება საქართველოში და მისი გავრცელება, წერილობითი წყაროების მიხედვით, უკავშირდება წმინდა ნინოს, რომელიც მცხეთას მოსულა სამხრეთიდან, ჯავახეთის გზით. ქრისტიანობა პირველად ქართლის მეფემ მირიანმა და მისმა ოჯახმა მიიღო, შემდეგ კი გაბატონებული კლასის წარმომადგენლებმა. წმ. ნინო წერილობითი გადმოცემით გარდაიცვალა ქრისტიანობის გავრცელების დროს კახეთში და დაკრძალულია ბოდბის მონასტერში (ქ. სიღნაღი).

ქრისტიანობის გავრცელება და მისი სახელმწიფო რელიგიის რანგში აყვანა მეტად რთული სოციალურ-პოლიტიკური ბრძოლის შედეგია. მას მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის სახელმწიფოებრივი, კულტურული თუ ინტელექტუალური განვითარებისათვის. იგი ხელს უწყობდა ფეოდალიზმის განმტკიცებას, ქვეყნის გაერთიანებასა და ერთიანი კულტურულ-ეკონომიკური სისტემის შექმნას, მწიგნობრობის განვითარებას. იგი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საშუალება იყო საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობისათვის. საქართველო ამ პერიოდიდან ქრისტიანული კულტურის გავრცელების არეში მოხვდა.

ქრისტიანობის გავრცელება და დაფუძნება უმტკივნეულოდ არ მომხდარა და არც ერთბაშად განხორციელებულა. მას სასტიკი და ხანგრძლივი ბრძოლა დასჭირდა წარმართობასთან, რომლის ზურგს უკან სპარსეთი იდგა. რელიგიურ ბრძოლას შეეწირა არაერთი წარმართული ტაძარი და სამლოცველო, წარმართული მწიგნობრობის ნიმუშები თუ კულტთან დაკავშირებული ძეგლები. მათ ნაცვლად აღიმართა ჯვრები, სტელები (ქვასვეტები), აიგო ეკლესიები, იქმნება ქრისტიანული ნათარგმნი თუ ორიგინალური ლიტერატურა

ვიტრინა № 7 — საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებას ეძღვნება. ცენტრში მოთავსებულია „მოქცევაჲ ქართლისას“ IX საუკუნის წერილობითი ძეგლის მულაჟი, სადაც აღწერილია ქრისტიანობის გავრცელების ისტორია საქართველოში. ახალი რელიგიის შემოსვლისა და გავრცელების საილუსტრაციოდ ვიტრინაშია მოთავსებული: მრავალფეროვანი გულსაკიდი ჯვრები, მათ შორის ორნამენტებით და სახეებით შემკული (შენაქო, გავაზი, ივრის ქვაბები, კასპი); ოქროს საკინძის თავები ჯვრის გამოსახულებით (IV—V სს. ალევნი).

ტაძრების საფასადო კრამიტები — ანტეფიქსები, რომლებზედაც რელიეფურად არის გამოსახული ჯვრები, ფრინველები, ცხოველები, მცენარეული მოტივები და ქართული წარწერები (ურბნისი, ნოქალაქევი, ბოსლეთი, არტანუჯი); სპილენძის საცეცხლურები, თიხის წითელკეციანი შორენკეცის ნატეხი სასმისის წინ მდგომი ფარშევანგის გამოსახულებით (ურბნისი, VI ს.); სამნაწილიანი სასანთლე (წილკანი IV—V სს.). ფოტოზე აღბეჭდილია წილკანში გათხრილი ერთ-ერთი ადრექრისტიანული ხანის აკლდამა, რომელიც თარიღდება IV—V სს.-ით.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით „მწიგნობრობა ქართული“ ძვ. წ. III საუკუნიდან დაფუძნებულა, თუმცა კი უძველესი, წარმართული ხანის ქართული დამწერლობის არცერთი ნიმუში არ არის ჯერ მიკვლეული. ქართული დამწერლობის ძეგლები ახ. წ. V საუკუნიდან კარგად არის ცნობილი, მისი გავრცელება შესაძლებელია ქრისტიანული რელიგიის გამარჯვების შედეგი იყოს. პირველ ხანებში ე. წ. ასომთავრული დამწერლობა გამოიყენებოდა. მისგან შემდგომში განვითარდა ნუსხური, XI საუკუნიდან კი ვრცელდება მხედრული. ამ დროიდან ნუსხური მხოლოდ საეკლესიო ლიტერატურაში იხმარებოდა.

ქრისტიანული რელიგიის გავრცელების პირველივე საუკუნეებში წარმოიშვა სასულიერო მწერლობა, რომლის ადრეულ ძეგლებში ქრისტიანობისათვის წამებულთა ცხოვრებაა აღწერილი. სასულიერო მწერლობის საფუძველზე შემდეგში განვითარდა საერო ლიტერატურა. სასულიერო მწერლობის ჩვენამდე მოღწეულ ძეგლთა შორის ყველაზე ძველია V საუკუნეში დაწერილი „შუშანიკის წამება“. აგიოგრაფიული ხასიათის სხვა ადრეულ ნაწარმოებთაგან შეიძლება დავასახელოთ: „ესტატე მცხეთელის წამება“ (VI ს.), „აბო თბილელის წამება“ (VIII ს.) და სხვა.

ადრეულ შუა საუკუნეებში ქართული დამწერლობის გავრცელებაზე მიუთითებს სხვადასხვა არქიტექტურულ ძეგლებზე, სტელებსა და ჭურჭელზე მოთავსებული წარწერები. ჩვენამდე შემორჩენილი ქართული წარწერებიდან უძველესია ურბნისის (V ს.), ბოლნისის (V ს. 90-იანი წლები), პალესტინის (532—552 წწ.), მცხეთის ჯვრის (VI ს. ბოლო, VII ს. დასაწყისი), ასევე განათხარ თიხის ჭურჭლებზე შემორჩენილი წარწერები (ლოკინი, ურბნისი, რუსთავი).

ქართული მწიგნობრობის განვითარების კვალდაკვალ საქართველოში აღმოცენდა არაერთი სწავლა-განათლების ცენტრი, რომლებიც ეკლესია-მონასტრებთან არსებობდნენ. ასეთი ქართული კულტურულ-გონებრივი კერები არსებობდა არა მარტო საქართველოში, არამედ მის საზღვრებს გარეთაც. მათი მომრავლება განსაკუთრებით VIII საუკუნიდან შეიმჩნევა. სწავლა-განათლებისა და მწიგნობრობის ბევრი სახელოვანი ცენტრი იყო თავმოყრილი ტაო-კლარჯეთის მხარეში (ხანძთა, ოპიზა, ოშკი, შატბერდი...).

ვიტრინა № 8, — რომელიც ძველი ქართული დამწერლობის ჩვენებას ისახავს მიზნად, იხსნება ნაწყვეტით X ს. მოღვაწის იოანე ზოსიმეს ცნობილი „ქება და დიდება ქართულისა ენისაჲდან“.

„და ესე ენა

შემკული და კურთხეული სახელითა უფლისაითა
რამეთუ ყოველი საიდუმლო
ამას ენასა შინა დამარხულ არს“.

მოპირდაპირე მხარეს მოთავსებულია V ს. ძეგლის „შუშანიკის“
წამების“ ერთი გვერდის ფოტოპირი.

ვიტრინის კედელზე მოთავსებულია მარცხნიდან მარჯვნივ:

1. ანტეფიქსის ნაწილი ჯვრის გამოსახულებით და ქართული
წარწერით:

ქრისტე ადიდე გიორგი წირქოლელი (შესაძლოა, მოხსენიებუ-
ლია ვეჯინის ერისთავი წირქოლელი. აღმოჩენილია სოფ. ვაჩნაძი-
ანში).

2. დოქის ნატეხი ზედ ამოკაწრული ჯვრითა და ქართული ასო-
ებით (ლოჭინი, IV—V სს).

3. დოქი ქართული დაქარაგმებული წარწერით ს^ე (ურბნისი,
V—VI სს.).

4. წითლად გამომწვარი ჭინჭილი ქართული დაქარაგმებული ასო-
ებით ძ^ე (ლოჭინი, IV—V სს).

ვიტრინის ძირზე მოთავსებულია მსგავსივე ანტეფიქსი ქართული
წარწერით, ქვევრის პირი ზედ ამოკაწრული დაქარაგმებული ქართუ-
ლი ასოებით (ურბნისი, VI—VII სს.), ქართული წარწერებით შემკუ-
ლი კრამიტების ნატეხები (გურჯაანის რ-ნი, ს. ვაჩნაძიანი-შრომა),
საზედაო ასოების ფერადი პირები ძველი მინიატურებიდან. აქვეა
პალესტინაში გათხრილი ქართული მონასტრის მოზაიკური იატაკის
ფოტო. იატაკზე ხუთსტრიქონიანი ქართული წარწერაა შემონახუ-
ლი: „შეწევნითა ქრისტესითა და მეოხებითა წმინდისა თეოდორე-
ისითა შეიწყალენ ანტონი აბაი და იოსია მომსხმელი ამის სეფისაი
და მამა-დედაი იოსიაისი. ამენ“.

წარწერა თარიღდება 532—552 წლებით.

ძველი ქართული დამწერლობის ჩნიმუშების საილუსტრაციოდ,
სტენდსა და კედელზე მოთავსებულია ხუთი წარწერის მულაჟი:

1. ურბნისის წარწერა (V ს).

„უფალო იესო ქრისტე, კონსტანტი, მამა მიქელ შეიწყალენ ამის
სიონისა მაშენებელნი“.

2. ბოლნისის სიონის წარწერა (493—494 წწ.)

წარწერა ნაკლულია. აქ ვიძლევიტ მისი წაკითხვის ერთ-ერთ
ვარიანტს: („შეწევნითა წმინდ) ისა სამებისაითა ო (ც წ) წლისა პე-
რო(ზ მეფისა ზე ხიქმნა დაწყებაი) ამის ეკლესიაისაი და ათხუთმეტ
წლის (ა შემდგომად) (განხეშორავი)ნ აქა შინა თაყვანის ხცეს ღმერთ-

მან შეიწყალენ, და ვინ ა(მის ეკლესიასა) დ(ავით) (ე)პისკოპოსსა ხოვლოცოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალენ (ამენ)“.

3. მცხეთის ჯვარი (586—604 წწ.).

„წმინდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრეს ვპატოსსა მეოხ ხეყავ“.

4. მცხეთის ჯვარი (586—604 წწ.).

„ჯუარო მაცხოვარისაო სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი შეიწყალე“.

5. მცხეთის ჯვარი (586—604 წწ.).

„წმინდაო გაბრიელ მთავ(ა)რანგელო(ზ)ო, ადრ(ნე)რსეს ვიპატოსსა მეოხ ეყავ“.

ადრეული შუა საუკუნეების ხელოვნების განვითარებაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა ახალმა რელიგიურ-იდუურმა მიმართულებამ — საქართველო ქრისტიანული კულტურის სფეროში მოექცა. ამის გამო ხელოვნების ზოგი დარგი, რომელიც წარმართულ ხანაში დიდ წარმატებას განიცდიდა, დაქვეითდა ან მოიხპო, სამაგიეროდ აყვავებას განიცდის ხუროთმოძღვრება, განსაკუთრებით კი სასულიერო არქიტექტურა. საეკლესიო ხუროთმოძღვრების პირველი ძეგლები, რომლებიც მცირე ზომის ნაგებობებს წარმოადგენდნენ, IV ს. თარიღდება. შემდგომად, მრევლის გამრავლებამ და ლიტურგიკის დაკანონებულმა დოგმებმა დიდი მოცულობის ნაგებობების შექმნა მოითხოვეს, რასაც სავსებით პასუხობდა ბაზილიკური არქიტექტურის ძეგლების — სამნავიანი და შემდეგ სამეკლესიანი ტაძრების გავრცელება V—VI საუკუნეებში (ბოლნისი, ურბნისი, წყაროსთავი, ურიათუბანი...). ქართული საეკლესიო არქიტექტურის განვითარების შემდეგი ეტაპია გუმბათოვანი ნაგებობა, რომლის კლასიკურ ნიმუშსაც მცხეთის ჯვრის ტაძარი წარმოადგენს (586—604 წწ.). ის ჯვარ-გუმბათოვანი ძეგლების აღიარებული ნიმუშია. ამავე ჯგუფში შედის ატენის, მარტვილის, შუამთის და სხვა ეკლესიები. გუმბათოვანი ტაძრების განვითარების მეორე საფეხურს წრომის ტაძარი ჰქმნის, სადაც გუმბათი ცალკე მდგარ პილონებს ეყრდნობა. განვითარების შემდეგი ეტაპია ბანა, რომლის ცენტრალური ნაწილი წარმოდგენილია წრიული გარსშემოსავლელიანი ტეტრაკონქით.

ადრექრისტიანული ქართული არქიტექტურის გასაცნობად სტენდზე მოთავსებულია ნეკრესის (IV ს.), ბოლნისის (V ს.) და მცხეთის ჯვრის (586—604 წწ.) ფოტოები.

აქვეა კედელთან ორი სტელა — მარცხნივ ფარშევანგის და ორნამენტული მოტივების გამოსახულებით და მარჯვნივ მსგავსივე სტელა სამი დამუშავებული გვერდით. ერთზეა გამოსახული რომბული ბადე, მეორეზე ვაზი და ყურძენი, მათ შორის გვერდზე კი ნადირობის სცენა და ქართული წარწერა: „ესე ჯუარი მე, მარზუნ, ავმართე სალოცავად ჩემდა და ცოლისა და შვილთათვის“ (დავით გარეჯა VII ს.).

დარბაზის მარჯვენა მხარეს ცენტრში დგას VI—VII საუკუნეებით დათარიღებული სტელა ს. მამულაანთ სოფლიდან.

IV—VI სს-ში მძაფრი ბრძოლა მიმდინარეობდა სპარსეთსა და ბიზანტიას შორის საქართველოს დასამორჩილებლად. საქართველოს ტერიტორიაზე კი ამ დროს არსებობდა ორი პოლიტიკური ერთეული — ქართლის (იბერიის) და ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოები. 523 წ. ისარგებლეს რა შიდა არეულობით სპარსელებმა ქართლში მეფობა გააუქმეს და ქვეყნის სათავეში თავისი მოხელე-მარზპანი დააყენეს. სპარსელთა განდევნის შემდეგ, VI ს. ბოლოს ძალაუფლება ხელთ იგდეს წარჩინებულებმა და ქვეყნის მართვა-გამგეობა მიანდვეს ერისმთავრებს... „ნელადრე შეკრბა ქართლი და განაჩინეს ერისთავად გუარამ“. ასე წარმოიშვა „ქართლის საერისმთავროს“ ფეოდალური პოლიტიკური ერთეული.

VII ს. შუაწლებიდან ქართლში არაბები შემოდიან. მათი ბატონობა აქ VIII ს-დან მტკიცდება, განსაკუთრებით კი მას შემდეგ, რაც 736—738 წწ. საქართველო სასტიკად დალაშქრა არაბთა სარდალმა მურვან ყრუმ. თუმცა არაბებმა ქართლში ახალი პოლიტიკური ძალა — თბილისის საამირო დააარსეს, ქართლის ერისმთავრების ხელისუფლება არ მოუხსპიათ. არაბთა ბატონობა თანდათან აუტანელი ხდებოდა — გაიზარდა გადასახადები და სამხედრო ბეგარა, რის გამოც ქართლი მეზობელ სომხებთან ერთად არაერთხელ აჯანყებულა. ასეთი გამძაფრებული პოლიტიკური ვითარების გამო არაბები გამუდმებით აწყობენ ლაშქრობებს ამიერკავკასიაში. IX ს. დამდეგს მათ ქართლში ერისმთავრობა მოსპეს. მიუხედავად ასეთი ძალადობისა, არაბებმა ვერ მოახერხეს ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური აღმასვლის შეჩერება.

სტენდზე მოთავსებულია ქართლის ერისმთავრების ვახტანგის, გურგენის და სტეფანოსის (VI—VII სს.) სახელით მოჭრილი მონე-

ტების გადიდებული ფოტოები. ზედ ერისმთავრების სახელებია მოცემული.

დარბაზის შესასვლელების თავზეა მცხეთის ჯვრის (586—604 წწ.) და ატენის (VII ს.) ტაძრების ტიმპანების მულაეები.

დ ა რ ბ ა ზ ი II

განვითარებული ფეოდალური ხანა (X—XIII სს.)

VIII საუკუნის მიწურულსა და IX საუკუნის დასაწყისში საქართველოში აღმოცენდა ძლიერი დამოუკიდებელი სამეფო-სამთავროები: აფხაზეთის, ტაო-კლარჯეთის, კახეთ-ჰერეთის და და თბილისის საამირო. არაბები ამ დროს ბატონობდნენ თბილისსა და მის მიმდგომ ადგილებში. უპირატესობის მოპოვების და ტერიტორიების გაფართოების მიზნით სამეფო-სამთავროებს შორის ორ საუკუნეს მიმდინარეობდა ბრძოლა, რაც X—XI სს. მიჯნაზე აფხაზეთის, ტაო-კლარჯეთის და შიდა-ქართლის გაერთიანებებით დასრულდა.

გაერთიანებული ქართული ფეოდალური სახელმწიფო წარმატებებს აღწევს პოლიტიკურ ასპარეზზე, მას მძლავრი ეკონომიკური საფუძველი ჰქონდა შექმნილი მაღალი ღონის სოფლის მეურნეობის და ძლიერი საქალაქო მეურნეობით. სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაცია და აღმავლობა შესაძლებელი გახდა სხვადასხვა ტექნიკური ღონისძიებების გატარებით — ხმარებაში შემოდის გაუმჯობესებული დიდი გუთანა, რამაც საშუალება წარმოშვა ახალი სავარგულების ათვისებისათვის, ამასვე უწყობდა ხელს ახალი სარწყავი სისტემების შექმნაც. ასეთი ღონისძიებების ჩატარებით გაიზარდა მარცვლეული კულტურების წარმოება, მეტი ფართობი დაიკავა ვენახებმა, გამოყვანილ იქნა ვაზის მრავალი ჯიში, გაიზარდა ბამბის, სელისა და აბრეშუმის წარმოება. ფართო მოხმარების საგნად იქცა თაფლი და ცვილი. აღნიშნული პროდუქტებისა და ნაწარმის (ასევე ნედლეულის) გარკვეული ნაწილი შეადგენდა უცხო ქვეყნებთან ვაჭრობის საგანს.

ქართული მიწების და შესაბამისად განსხვავებული გეოგრაფიული არეების გაერთიანებამ მძლავრი ბიძგი მისცა მესაქონლეობას და განსაკუთრებით კი მეცხვარეობის განვითარე-

ბას, რომელსაც საზაფხულო საიალალო და საზამთრო საძოვრების ათვისების კარგი პირობები შეექმნა.

აღნიშნულ ეპოქას, კერძოდ კი IX—XI სს. ემთხვევა ქართული ფეოდალური ქალაქის წარმოშობა-განმტკიცების პროცესი („ახალქალაქობის ხანა“). XII—XIII სს. ქალაქების აყვავების პერიოდია, როდესაც ისინი ვაჭრობა-ხელოსნობის მნიშვნელოვან ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ამ დროის ცნობილი ქალაქებია თბილისი, ქუთაისი, რუსთავი, დმანისი, სამშვილდე, ახალქალაქი, თელავი, არტანუჯი, ცხუმი (სოხუმი), გორი და სხვა.

ფეოდალური ქალაქები ქვეყნის ეკონომიკაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ, მათ ქვეყნისა და ცალკეული ადმინისტრაციული ერთეულების არამარტო სტრატეგიული და ადმინისტრაციული ცენტრების ფუნქციები ჰქონდათ — ყველა მათგანში მაღალ დონეზე იყო საქალაქო მეურნეობა. ხელოსნობა და ვაჭრობა ქალაქის დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენდა. ამ დროს აშკარად ჩანს ხელოსნობის ცალკეული დარგების სპეციალიზაცია, რაც მაღალი პროფესიონალიზმის თვალსაზრისით უნდა იყოს შეფასებული. ამაზევე მიანიშნებს ცალკეული დარგის ხელოსნობის ორგანიზაციების — ამქრების არსებობა.

X—XIII სს. ხელოსნური წარმოების მრავალსახიანობის გაცნობის ერთ-ერთი უტყუარი საშუალებაა არქეოლოგიური მონაპოვარი, რომელიც აღმოჩენილია სხვადასხვა ნაქალაქარ-ნასოფლართა გათხრების შედეგად.

ვიტრინა № 9-ის დიდი ნაწილი უკავია მხატვრული თიხის ნაწარმის ნიმუშებს. თიხის ჭურჭლეულის ჭიქურით შემკობის ახალი ტალღა, რომელიც მთელს აღმოსავლეთს მოედო და შუა საუკუნეების ნივთიერი კულტურის შემკობის ერთ-ერთ წამყვან ხერხად იქცა, აღმოსავლური პარალელების მიხედვით IX საუკუნიდან იწყება. საქართველოში მსგავსი ნაწარმი IX ს-ის მეორე ნახევარში და განსაკუთრებით კი X ს. ჩნდება. ვიტრინაშია ამ დროით დათარიღებული მოჭიქული ნაწარმის ნიმუშები, აღმოჩენილი თბილისში, რუსთავში, არეშა და გავაზში.

ვიტრინის ცენტრშია მოთავსებული სპარსული ნაწარმის ორი ნიმუში — ბრინჯაოს სანაყი (IX—X სს.) და თითბრის დოქი შემკული სპილენძის ინკრუსტაციით (X ს.). ხელოსანია ვინმე ალ-ფადლი.

თაროზე აწყვია სპილენძის სამკაულის ნიმუშები და ინკრუსტაციით შემკული მინის სამაჯურის ნატეხები (ივრის ქვაბები, IX—X სს.).

ვიტრინის კუთხეში მოთავსებულია რუსთავის ციხის ფოტო. რუსთავი ერთ-ერთი ძველი ქართული ქალაქი X—XIII სს. მნიშვნელოვან ადმინისტრაციულსა და სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა. ქალაქს მძლავრი დამცველი ციხე-სიმაგრე ჰქონდა.

მეცხრე და მეათე ვიტრინას შორის დგას ურბნისში აღმოჩენილი ქვევრი (V—VII სს.).

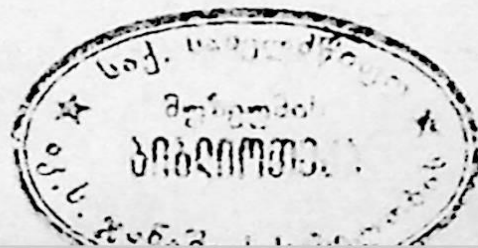
ვიტრინა № 10. გამოფენილია X—XI სს. კერამიკული ნაწარმის ორი ყველაზე გავრცელებული ჯგუფი — სადა, ყოველდღიურად სახმარი, წითლად გამომწვარი დოქები და მოჭიქული ჯამები. მოჭიქული ნაწარმისათვის დამახასიათებელია მრავალფეროვანი გეომეტრიული და მცენარეული ორნამენტი. შემკობისათვის გამოუყენებიათ სხვადასხვა ფერის ჭიქურები (თბილისი, რუსთავი, დმანისი, არეში). ამავე ვიტრინაშია მძივების ორი აცმა (ივრის ქვაბები).

კედელზე მოთავსებულია ჯავახეთის ახალქალაქის გენერალური გეგმა, ქალაქის აღმავლობა ემთხვევა ახალქალაქობის — ქართული, ფეოდალური ქალაქების წარმოშობის ხანას.

ვიტრინა № 11. იწყება ქალაქ დმანისის გენგეგმით, დმანისი ერთ-ერთი ძლიერი ქართული ქალაქი იყო მაღალგანვითარებული საქალაქო მეურნეობით. ის აღმოსავლეთის ქვეყნებისაკენ მიმავალ გზაზე იდო, რამაც განაპირობა მისი განსაკუთრებული დაწინაურება. ვიტრინაში წარმოდგენილი ნივთები ძირითადად დმანისის ნაქალაქარზეა აღმოჩენილი, აქვეა ასევე მასალები თბილისიდან და ერთი ჯამი რადიალური ზოლებით შემკული უჯარმიდან. აქ არის გამოფენილი X—XI სს. მწვანედ მოჭიქული კერამიკის მრავალფეროვანი ნიმუშები — ჯამები, ბადიები, მაწვნის ქილები, სამარილეები, ლანგრები, თასები და სხვ. კედელზეა მწვანე და შავი მინის ორი სამაჯური.

ვიტრინა № 12 ეძღვნება XI—XIII სს. თიხის ნაწარმის ერთ დიდ ჯგუფს — ცისფრად მოჭიქულ კერამიკას. აქ არის წარმოდგენილი დიდრონი ლანგრები, საყვავილე ქილა, ბადია, ტოლჩა, ჯამები, ჰრაქები, გაურკვეველი დანიშნულების, კოპებით შემკული ჭურჭლის ნაწილი, სამარილეები. შემკობის ხერხები და ორნამენტური სახეები სხვადასხვაა — ჭიქურ ქვეშა გრავირება, ფუნჯით მოხატვა, ანგობირებულ კეცზე მოჭიქვა და სხვა. შემკობის მოტივებია მარყუყუები, სპირალები, ყვავილოვანი და გეომეტრიული სახეები, ფრინველის და ცხოველის გამოსახულებანი და სხვ. მასალების დიდი ნაწილი აღმოჩენილია დმანისის ნაქალაქარზე, არის თბილისური ნაწარმიც.

კედელზე მოთავსებულია დმანისის XII—XIII სს. დათარიღებული ერთ-ერთი მარნის ფოტო.

შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების სამეურნეო ყოფა-ში მეთუნეობას — თიხის ჭურჭლების დამზადებას, წამყვანი ადგილი უკავია. ადგილობრივი წარმოება კარგად მტკიცდება არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილი სახელოსნო უბნების მიხედვით. ერთი ასეთი კერამიკული სახელოსნო გათხრილია თბილისის ძველ უბანში, სადაც გამოვლენილია ჭურჭლის გამოსაწვავი ქურები, მზა ნაწარმი, ასევე წუნდებული მასალები და წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთები. სახელოსნო, რომელიც დათარიღებულია XIII ს-ით, განადგურებულია მტრის უეცარი თავდასხმის დროს. აქვე აღმოჩნდა ჩონჩხი, შესაძლოა სახელოსნოს მეპატრონისა.

ვიტრინა № 13. კედელზე მოთავსებულია თბილისის კერამიკული სახელოსნოს გეგმა და ქურის ჭრილი. აქვეა ქურებში დადასტურებული ჭურჭლეულის გამოწვასთან დაკავშირებული ნივთები — თიხის სამფეხები, სოლები, კავეები, მზა პროდუქცია და წუნი. ვიტრინის მარჯვენა კუთხეშია სოლის ნატეხი, რომელზედაც ფაიანსის ჭურჭლის ანაბეჭდია შემორჩენილი (დმანისი). ეს ფაიანსის ჭურჭლების დამზადების ადგილობრივ კერაზე მიუთითებს. ვიტრინის მარცხენა კუთხეში მოთავსებულია სამი ჯამი ყინვალის საწარმოდან.

ვიტრინა № 14. ეთმობა XII—XIV სს. მრავალფერი ჭიქურებით შემკულ ჭურჭელს (თბილისი, დმანისი, ყინვალი, არეში). ნაწარმზე უხვი ორნამენტული მოტივია გამოსახული — მცენარეული სახეები, ჭადრაკული ბადე, სამკუთხედები, ვარდულები, რადიალური სხივები და სხვა მრავალი. აღნიშნული ნაწარმისათვის დამახასიათებელია — პოლიქრომიზმი — სხვადასხვა ფერის ჭიქურების გამოყენება. აქვეა თბილისის სახელოსნოს ფოტო — გადაღებული გათხრების დროს.

ვიტრინა № 15. გამოფენილია XI—XIII ს. მხატვრული კერამიკის ნიმუშები, ძირითადად ფრინველების გამოსახულებებით შემკული ჯამები (თბილისი, დმანისი, არეში). ქართული მხატვრული კერამიკისათვის ფრინველის მოტივი დამახასიათებელი ელემენტია და მას ხშირად ვხვდებით, თანაც განსხვავებული იერით. თითქმის ყველა მათგანი ბუნებრივ გარემოშია მოცემული მცენარეულ ორნამენტთან ერთად. გვხვდება ნაზი და უწყინარი მტრედების გამოსახულებანი, ასევე მებრძოლ პოზაში მოცემული მტაცებელი ფრინველები, რომელთა ტანიც არც თუ იშვიათად სტილიზებულია.

ვიტრინა № 16. გამოფენილია XII—XVII სს. ქართული მხატვრული პოლიქრომული კერამიკის ერთი ჯგუფი შემკული ადამიანთა და ცხოველთა გამოსახულებებით. ვიტრინის ზედა რიგშია მარ-

ცხნიდან მარჯვნივ ჯამები ხარისა და მამაკაცის გამოსახულებით (ყინვალი) მოცეკვავის და ქალ-ჩიტის გამოსახულებებით (ყინვალი) და ლომის ფიგურიანი ჯამი (კასპი). ვიტრინის ცენტრშია ადამიანთა სახეებით შემკული ჯამის ძირები აღმოჩენილი დმანისში, ყინვალსა და გავაზში. ვიტრინაში გამოფენილი სხვა ნიმუშების მიხედვით, რომლებიც აღმოჩენილია დმანისში, ყინვალსა და გავაზში გაირჩევა ლომის, თხის, კანჯარის, წეროს, ძაღლის და სხვ. გამოსახულებანი. ვიტრინის ცენტრშია ჩალისფრად გამომწვარი ცალყურა მაღალტანიანი დოქი (ყინვალი), მარჯვნივ, მუქმწვანედ მოჭიქული მაწვნის ქილა — ალბარელო, არაბული წარწერით. აღმოჩენილია ჭაპალაში.

ვიტრინაში მოთავსებულ ფოტოზე აღბეჭდილია ვანის — ქვაბის, სამონასტრო კომპლექსის გათხრების მომენტი.

ვიტრინა № 17, XI—XIII სს. მხატვრული კერამიკის გვერდით დიდ განვითარებას აღწევს მოუჭიქავი თიხის ჭურჭლის წარმოებაც. მაღალ ტექნოლოგიურ დონეზე მიუთითებს ნაწარმის თხელი ფენა და დახვეწილი ფორმები. დიდი ზომის ჭურჭლებს ხშირად ცილინდრული საბეჭდავებით ამკობენ სხვადასხვა ფრინველების და ცხოველების გამოსახულებებით. ასეთი ნიმუშები აწყვია ვიტრინის ძირზე (დმანისი, თბილისი). ვიტრინის კედელზეა თხელკეციანი ნაწარმის ნიმუშები აღმოჩენილი თბილისსა და დმანისში. ერთ მათგანზე (მარცხნიდან მეორე), სპარსული წარწერის ნაწყვეტია შემორჩენილი (თარგმანი: „მის პირდაპირ პირდაღებული ლომი... ეს სამეთუნეო სახლი...“).

შუა საუკუნეების საოჯახო თიხის ჭურჭლეულის მრავალფეროვანი ასორტიმენტი იყო ცნობილი. თიხისაგან გამომწვარი სქელკეციანი ჭურჭელი ქვევრი—ერთადერთი საშუალება იყო ღვინის დასაყენებლად და შესანახად, თიხის ჭურჭელი იხმარებოდა სხვადასხვა პროდუქტების შესანახად (დერგები, დიდრონი ქილები), წყლას საზიდად და საწყაოდ (კოკები, გოზაურები...), საჭმლის მოსამზადებლად (ქოთნები), სასმისებად (თხელკედლიანი დოქები, სურები, ტოლჩები), სუფრისათვის (ლანგრები, ჯამები, სურები, სამარილები). ასეთი დანიშნულების თიხის ნაწარმი ძირითადად სადა სახისაა, თუმცა არც თუ იშვიათად მათზე ვხვდებით რელიეფურსა და სხვა სახის ორნამენტულ მოტივებს. ჭურჭლის ფუნქციონალური დანიშნულება ხელოსანს კარნახობდა სათანადო ფორმებს და ტექნოლოგიას. ამიტომ არის, რომ ყოველდღიური საჭიროების მიხედვით ასეთი მრავალფეროვნება იგრძნობა კერამიკაში.

XI—XII სს. აღმოსავლეთის ქვეყნებში ვრცელდება ერთი სახის თიხის ნაწარმი, რომელსაც გარეგანი იერის მიხედვით მეცნიერებაში დაუმკვიდრდა „სფეროკონუსური ჭურჭლის“ სახელი. ჭურჭელი სფერულია კონუსური ძირით. აქვს სქელი კედლები, დაბალი ყელი და ვიწრო ხვრელი. დანიშნულების მიხედვით ერთი საერთო აზრი არ არსებობს — ზოგს მიანია სატყორცნ ყუმბარებად, ზოგი თვლის, რომ ის ვერცხლისწყლის ჭურჭელი იყო, ზოგიც მას პილიგრიმების შემდეგ მექადან წმინდა წყლის გადასატან ჭურჭლად მიიჩნევს. სფეროკონუსებს მრავალნაირი დანიშნულება ჰქონდა და მათი მრავალრიცხოვნებაც ამით იხსნება. ის აღმოსავლური, მაჰმადიანური სამყაროს ნივთიერი კულტურის დამახასიათებელი ნიმუშია.

ვიტრინა № 18. წარმოდგენილია XI—XIII სს. თიხის, მოუჭიქავი ნაწარმი: მარცხნიდან ორ რიგზე და ვიტრინის ძირზე „სფეროკონუსები“, დოქები, რელიეფურად შემკული ტოლჩები, სასმისების ნაწილები, სამარილეები, კოკა (თბილისი, დმანისი, გუდარეხი).

შუა საუკუნეების ნივთიერ კულტურაში ძვლისაგან დამზადებული ნივთები არ არის იშვიათი მოვლენა. ისინი ძირითადად ნივთის მოსართავ ნაწილებს წარმოადგენდნენ. ძვლისა და რქისაგან გამოთლილი ფირფიტებით ამკობენ იარაღებს, ხელსაქმის ნივთებს, სატუალეტო კოლოფებს, ამზადებდნენ ხმალ-სატევრების ტარებს, სამეურნეო ნივთებს, ღილებს, აბზინდებს და სხვა. ძვლის ნივთებს ხშირად რელიეფურად ამუშავებდნენ, ამკობენ ნაკაწრი ორნამენტით — ყველაზე ხშირად გვხვდება წრეები და წერტილ-წრეები. როგორც ირკვევა, ძვალსა და რქაზე მუშაობა ცალკე სახელოსნო დარგი იყო და ცალკე სპეციალიზაციას მოითხოვდა, ასეთი სახელოსნო, რომელიც XII—XIII სს. არის დათარიღებული, გაითხარა დმანისის ნაქალაქარზე. აქ იყო დადასტურებული დიდძალი რქის და ძვლის მასალა, ნამზადი, ასევე სახელოსნო ინსტრუმენტები — ფარგალი, საკრეთლები და სხვა.

ვიტრინა № 19, ძირითადად, ძვლის ნაწარმს ეთმობა. პირველ რიგშია: ძვლისაგან დამზადებული სამეურნეო იარაღები, ძვლის დასამუშავებელი რკინის იარაღები რელიეფურად დამუშავებული,

ასევე წერტილწრეებით შემკული მოსართავები, კვირისტავეები. დაფეხ-ზეა დასამუშავებლად გამზადებული ირმის რქის ნაწილები, ჭადრაკის და ნარდის კოჭები, ასევე სხვადასხვა დანიშნულების ძვლის ნივთე-ბი. ვიტრინის ძირზე აწყვია ქვის საწაფავები. მასალები აღმოჩენილია დმანისის ძვლის სახელოსნოში და ჟინვალში.

X—XIII სს. სოფლის მეურნეობის აღმავლობის საილუს-ტრაციოდ კარგ მასალას გვაძლევს სამეურნეო იარაღები. არქე-ოლოგიური გათხრებით აღმოჩენილია სამეურნეო იარაღები. სა-მეურნეო საქმიანობის სცენებს ვხვდებით ძველ მინიატურებშიც. მეურნეობის ინტენსიფიკაციაზე მიუთითებს XI—XIII სს. შე-ქმნილი ან განახლებული სარწყავი სისტემები. ამ მხრივ ყვე-ლაზე შთამბეჭდავია ალაზნის არხი, რომელიც სათავეს იღებ-და ს. ალვანის მახლობლად, ალაზნის მარჯვენა მხარეს და რწყავდა დაახლოებით 53 000 ჰექტარს. მისი სიგრძე 119 კმ იყო. არის ვარაუდი, რომ ის ანტიკურ ხანაშია გამოყვანილი. არხს მეტად რთული, ხევეებით დაღარული ლანდშაფტის გადა-კვეთა უხდებოდა და მისი მშენებლობა საირიგაციო ტექნიკის ღრმა ცოდნით არის განხორციელებული.

ჰიდროტექნიკური ნაგებობების შესანიშნავ ნიმუშებს წარმოადგენდნენ ამ დროს მოწყობილი სხვადასხვა დიამეტრის თიხის მილებიანი წყალსადენები. წყალი ხშირად დიდ მანძილზე გაჰყავდათ. ტრასის შეუფერხებელი ექსპლუატაციის მიზნით და დაზიანების შემთხვევაში კონტროლისათვის გარკვეულ მო-ნაკვეთზე იდგმებოდა თანგირები — მუცელგამობერილი ქვევ-რისებური ჭურჭლები, რომლებსაც ბრტყელი ქვის ხუფები ეფარა და ადვილად მისადგომი იყო შემოწმებისათვის. ვარძი-ის წყალსადენი, რომელიც წყლით ამაგრებდა სამონასტრო კომპლექსს, 6 კმ-იანი ტრასით იყო შეერთებული წყაროსთან. ამავე დროს ტრასა გადიოდა კლდეში გაჭრილ გვირაბში.

№ 17 და № 18 ვიტრინებს შორის თაროზეა მოთავსებული სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის მილები და თანგირები. წყალსა-დენი, რომლის სიგრძეც 2 კმ იყო, რთულ რელიეფზე მიემართებო-და. წყალსადენის მშენებლობა თამარ მეფის მიერ გაცემული ერთი საბუთის მიხედვით 1202 წ. დამთავრებულა.

ვიტრინა № 20 ლითონის სამეურნეო იარაღებითა და ყო-ფითი ნივთებით არის წარმოდგენილი. კედელზეა ალაზნის არხის გენ-გეგმა და სამეურნეო ციკლის ამსახველი სურათები მინიატუ-რებიდან.

პირველ რიგშია თონიდან პურის ამოსაღები რკინის ოთხი ასტა-
მი და კავი, ცული, წალდი, მაკრატელი, სავაზე, ნამგალი, სადვისე-
ბი და მახათები (დმანისი, გუდარეხი), ლითონის ჭურჭლების ყურე-
ბი ადამიანის ტანის გამოსახულებით (ხრამის ხეობა).

მეორე რიგშია ნალები, ვიტრინის ძირზე აწყვია ლურსმნები, კა-
რის საკეტი, გუთნის საკვეთელი (გუდარეხი), სპილენძის ქვაბი, სხვა-
დასხვა ზომის დანები (დმანისი, გუდარეხი) და სპილენძის თასი. სპი-
ლენძის კრაქები (ყინვალი), მაკრატელი, ცული, რგოლები, ლურსმ-
ნები და ლითონის ნივთების ჩამოსასხმელი ქვის ყალიბები.

მარცხენა მხარეს აწყვია ქვისაგან გამოთლილი ოთხი საბეჭდავი,
რომლებიც იხმარებოდა სარიტუალო პურის დასატვიფრად.

შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორია — ბრძოლების
ისტორიაა; ამდენად, საომარი აღჭურვილობა და საბრძოლო იარა-
ღები მამაკაცის დღენიდანვე სატარებელ საგნებს წარმოადგენდ-
ნენ. თუ არქეოლოგიური მონაცემებითა და სხვადასხვა გამო-
სახულებების (ფრესკები, მინიატურები, ქვაზე კვეთილი ძეგლე-
ბი) მიხედვით ვიმსჯელებთ ამ დროს გავრცელებული ყოფილა
სხვადასხვა სახის ჩაფხუტ-მუზარადები, ჯაჭვის პერანგები, სამ-
კლაურ-საწვივეები, სატევრები, შუბები, ისრები, ასევე სარიტუ-
ალო და საპარადო ნივთები, რომელთაც ხშირად ამკობდნენ სხვა-
დასხვა მხატვრული სახეებით.

ვიტრინა № 21. მოთავსებულია X—XIII სს. დათარიღებუ-
ლი საბრძოლო იარაღისა და საომარი აღჭურვილობის ზოგი ნიმუში.
კედელზეა გამოსახულებებით და ქართული წარწერით შემკული ვერ-
ცხლის დროშის თავი სვანეთიდან, მახვილები ხევსურეთიდან და ვა-
ნიდან (X—XI სს.), დიდი ზომის ბოძალები, მახვილის მოსართავეები
(ვანი, დმანისი X—XIII სს.), ლაგამი (X—XIII სს. ზურტაკეტიდან),
სპილენძის შტანდარტი მხედრის გამოსახულებით და არაბული წარ-
წერებით (რუსთავი XIII ს.). ვიტრინის ძირზე აწყვია სხვადასხვა
ფორმის და ზომის ისრისპირები და შუბისპირები. ვიტრინაშია რკი-
ნის ჯაჭვის პერანგის ორი ნიმუში: ერთი აღმოჩენილია დმანისის ნა-
ქალაქარზე (XIII ს.), მეორე (მარჯვნივ) ზურტაკეტის ყორღანში—
ბიზანტიური ოქროს მონეტით (მულაყი დევს ჯაჭვზე) თარიღდება
X ს-ით. თაროზე დევს რკინის მუზარადი, რომელიც შეწირული ყო-
ფილა მრავალძლის მონასტრისადმი და რომელიც გადმოცემით ეკუ-
თვნოდა ხორეზმის შაჰს ჯელალედდინს (XII ს.). შეიარაღების სა-
ილუსტრაციოდ ვიტრინაში მოთავსებულია ტაბულა შედგენილი მი-
ნიატურების მიხედვით.

X—XIII სს. ქართული ხუროთმოძღვრების აღმავლობის პერიოდია, ამ დროს არის შექმნილი არა ერთი დიდად მნიშვნელოვანი საერო თუ საკულტო ნაგებობა, რომელთაც საეტაპო ღირებულება ენიჭება. შენობების ფასადები იმკობოდა მაღალხარისხიანი ჩუქურთმითა და მშვენივლოდა წარწერებით, ინტერიერების მოსაკაზმავად არც თუ იშვიათად გამოიყენებოდა მოჭიქული ფილები. კრამიტები ძირითადად ორი სახისა იხმარებოდა — ღარიანი და ბრტყელი, მათ ხშირად ქართული წარწერები ამშვენებდნენ. შემკობისათვის აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან შემოტანილ შორენკეცებსაც იყენებდნენ ხოლმე. შემკობის აღმოსავლური ელემენტი ძირითადად ქალაქური არქიტექტურისათვის იყო დამახასიათებელი. გარდა იმ ხუროთმოძღვრული ძეგლებისა, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწიეს თითქმის პირველქმნილი სახით, არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად ცნობილი გახდა მრავალი მნიშვნელოვანი საერო თუ საკულტო ძეგლი საქართველოს ყველა კუთხეში (ეკლესია-მონასტრები, ხიდები, ფუნდუკ-ქარვასლები, აბანოები...).

ვიტრინა № 22. X—XIII სს. სამშენებლო კერამიკა. კედელზეა წყნეთში აღმოჩენილი ქართული წარწერიანი ბრტყელი კრამიტები. წარწერები (მარცხნიდან მარჯვნივ):

1. ქვენიფნეველი
2. არ იკითხება
3. ძელო ცხოვრებისა აცხოვნე საგინა
4. არ იკითხება

ვიტრინის ქვედა ნაწილშია: საფასადო კრამიტების — ანტიფიქსების ნატეხები ადამიანის სახის გამოსახულებით (ჭულე, XII—XIII სს.); მოჭიქული ექვსკუთხა შორენკეცები (თბილისი, XIII ს.); აღმოსავლური წარმომავლობის მხატვრული შორენკეცები (თბილისი, XIII ს.); ღარიანი კრამიტი ქართული წარწერით.

სწორკუთხა ფორმის ფირუზისფრად მოჭიქული შორენკეცები (თბილისი, XIII—XIV სს.).

ვიტრინის კედელზე მარჯვნივ მოთავსებულია შორენკეცის ორი ნატეხი ადამიანის გამოსახულებით და სპარსული წარწერით (თბილისი XIII—XIV სს.).

ფოტო: არეშის ეკლესია არქეოლოგიური გათხრების დროს (VI—XIV სს.).

„ახალქალაქობის ხანას (IX—XI სს.), რომელსაც ემთხვევა ქართული ფეოდალური ქალაქის წარმოშობა და განმტკი-

ცემა, ქალაქების აყვავების ხანა მოსდევს (XII—XIII სს.). ეს არის საქალაქო ცხოვრების შემდგომი აღმავლობის პერიოდი, როდესაც არნახულად იზრდება ქალაქების მნიშვნელობა ქვეყნის ეკონომიკურ ყოფაში. ამ დროის ქალაქები ქვეყნის ძირითად სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებს წარმოადგენენ და მათი მოსახლეობის ძირითად ნაწილსაც ვაჭრები და ხელოსნები შეადგენდნენ. მოსახლეობის ეს ფენა სოციალურად არ იყო ერთგვაროვანი, მათ შორის არსებითი ეკონომიკური და სოციალური სხვაობა ჩანს. ამ დროის ქალაქებში სისხლსავსე ცხოვრება სჩქეფდა, აქედან მეზობელ და შორეულ ქვეყნებში გადიოდა დიდი რაოდენობის ნედლეული და მზა პროდუქცია, ასევე უხვად შემოდებოდა უცხოური ნაწარმიც. ადგილობრივი ვაჭრები შუალედურ როლსაც ასრულებდნენ სასაქონლო პროდუქციის ბრუნვაში. ვაჭრობა და აღებ-მიცემობა კეთილმოწყობილი გზებით იყო უზრუნველყოფილი, რომელთა დაცვაც სახელმწიფოებრივ საზრუნავს შეადგენდა: „ქარავანსა ვერვინ სძარცვავდა ამიერი და იმიერიო“, წერდა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. არაბი ავტორების ცნობით, საქართველოს დედაქალაქი კეთილმოწყობილი გზებით იყო დაკავშირებული აღმოსავლეთის ცნობილ ცენტრებთან. გზებზე, ერთი დღის სავალი გზის შემდეგ, სასტუმრო სახლები-ქარვასლები იყო მოწყობილი, სადაც მგზავრს დასვენება შეეძლო, „საწყინოდ სავალი გზები“ ქვაფენილით იყო მოგებული, ხიდ-ბოგირები იყო გადებული ხევებსა და მდინარეებზე. არქეოლოგიური მასალების და წერილობითი ცნობების მიხედვით, ამ დროს ქართული ქალაქები სავაჭრო ოპერაციებს აწარმოებდნენ ბიზანტიის, სპარსეთის, რუსეთის, ეგვიპტის, სირიის, შუა აზიის, ჩინეთის და სხვა ცენტრებთან.

ვიტრინა № 23. ექსპონირებულია XI—XIV სს. მინისა და ფაიანსის როგორც ადგილობრივი, ისე შემოტანილი ნაწარმი. კედელზეა ფაიანსის მძივები და მინის სამაჯურები (დმანისი, გავაზი, არეში), ფაიანსის ნაწარმი (აღმოჩენილია რუსთავსა და დმანისში, შემოტანილია სპარსეთიდან).

ვიტრინის ძირზე პირველ თაროზეა მინის სანელსაცხელები, სამაჯურები და ფაიანსის სამარილე (დმანისი, არეში); მეორე თაროზე — სარკმლის ჩარჩო და მინები (რუსთავი, ჭაპალა); მესამე თაროზეა მინის ნაკეთობის წუნი, მინის ნაწარმი, რკინის კავი და ქურის ნაშთები აღმოჩენილი ნატბეურის მინის სახელოსნოს გათხრებისას (XIV ს.).

ვიტრინის ძირზეა ექსპონირებული ფაიანსის ორი ჭურჭლის ნატეხი (რუსთავი XIII ს.), ფაიანსის ქილა და ორი ფიალა (ირანი, XIII—XIV სს.), ჩინური სელადონი (XIII ს.).

კედელზეა XII—XIII სს. დათარიღებული ფარავნის ქარვასლის გეგმა და რეკონსტრუქცია.

ვიტრინა № 24. სპარსეთიდან შემოტანილი XI—XIV სს. სპილენძისა და თითბრის ნაკეთობანი. სპილენძის დიდი ზომის ტაშტები, ბრინჯაოს სანაყები, სასანთლეები, ბადია და გოფირებულტანიანი ნაკლული დოქი. მარჯვნივ — თითბრის ცალყურა, ტუჩიანი დოქი, შემკული სპილენძის და ვერცხლის ინკრუსტაციით. ოსტატი — მაჰმუდ იბნ მუჰამედ ალ-ჰერევი (ჰერათი 1181—1182 წ.).

კედელზეა ჯავახეთის ახალქალაქის ქირვასლის ფოტო.

დარბაზის ცენტრში დგას შუხუთის აბანოს მოზაიკა (IV—V სს.), მარცხნივ სტელა სოფ. კაიშაურიდან (IX—X სს.):

დარბაზი III (X—XIV სს.)

თითქმის ორსაუკუნოვანი ბრძოლის შედეგად, X—XI სს. მიჯნაზე მოხდა ქართული ფეოდალური პოლიტიკური ერთეულების აფხაზეთის, ტაო-კლარჯეთის და შიდა ქართლის გაერთიანება. გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე იყო ბაგრატ III ბაგრატიონი (978—1014). ამით საფუძველი დაედო ქართული მონარქიული სახელმწიფოებრივი გაერთიანების პოლიტიკურ აღმავლობას. უფრო მოგვიანებით, მას შემოუერთდა კახეთ-ჰერეთის სამეფო, უცხო დამპყრობთა ბატონობისაგან განთავისუფლდა დმანისი (1121 წ.) და თბილისი (1122 წ.). გაერთიანებული საქართველოს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრად კვლავ ქალაქი თბილისი იქცა, რომელიც სიმდიდრითა და სილამაზით აღმოსავლეთის დიდ ქალაქებს არ უდებდა ტოლს.

საქართველო ამ დროს პოლიტიკურ სარბიელზე დიდ წარმატებებს აღწევს, რაც გაპირობებული იყო, სხვა ფაქტორებს გარდა, მისი ეკონომიკური სიძლიერითაც. წარმოების მასშტაბების ზრდა, შიდა ბაზრის მომძლავრება, სასაქონლო პროდუქციის მოზღვავება, გზას უხსნიდა ვაჭრობასა და საქონლის ტრიალს როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე უცხო ქვეყნებთან. ამის შედეგად ქვეყანაში დოვლათი დაგროვდა.

დარბაზი ეთმობა X—XIII საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების და კულტურის ამსახველ მასალებს. კედლებზე ირგვლივ, მარცხნიდან მარჯვნივ მოთავსებულია რამდენიმე ქართველი მეფის და დიდებულის ფრესკული გამოსახულების ასლები, შემდეგი თანმიმდევრობით:

- ბაგრატ III (978—1014, ბედია XIV ს.);
- დავით აღმაშენებელი (1089—1125, გელათი, XVI ს.);
- გიორგი III (1156—1184, ვარძია, 1207—1213 წწ.);
- თამარი (1184—1213, ვარძია);
- ლაშა-გიორგი (1213—1223, ბერთუბანი);
- სარგის I ათაბაგი (1268—1285, საფარა, XIII ს.);
- ბექა მანდატურთუხუცესი (1285—1306, საფარა);
- სარგის II სამცხის სპასალარი (1306—1334, საფარა);

დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III-ის ფრესკებს შუა მოთავსებულია საქართველოს XIII ს-ის დამდეგის რუკა, სადაც არის აღნიშნული ქვეყნის საზღვრები, ძირითადი პუნქტები, ასევე საქართველოს მოხარკე და ყმადნაფიცი ქვეყნები და გავლენის სფეროები. საქართველოს ფეოდალური მონარქია ვრცელდებოდა თითქმის მთელს ამიერკავკასიაზე, მისი პოლიტიკური გავლენის სფერო მოიცავდა ჩრდილოეთ კავკასიისა და ტრაპიზონის საკეისროს. ამავე რუკაზე მოცემული განათლების და მწიგნობრობის ქართული ცენტრები საქართველოს ფარგლებს გარეთ.

კედლებზეა განლაგებული X—XIII სს. არქიტექტურული ძეგლების ფოტოები (ოშკი X ს., ხახული X ს.; ბაგრატის ტაძარი XI ს.; სვეტიცხოველი XI ს.; ალავერდი XI ს.; გელათი XII—XIII სს.; იყალთო XII—XIII სს., ბიჭვინთა X ს.; ხერთვისის ციხე, ბესლეთის ხიდი XI—XII სს.; კახის ხიდი XIII ს.). დარბაზის მარჯვენა კედელზეა ფრესკის პირი გადმოღებული ქვაბისხევის ეკლესიიდან (XIII ს.), რომელზედაც გამოსახულია ორი პირი და ქართული წარწერა „შოთა და იაი“. მას მიიჩნევენ შოთა რუსთაველის პორტრეტად. აქვეა კედელზე იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში დაცული ფრესკის ფოტო, რომელზედაც გამოსახულ პირსაც ასევე შოთა რუსთაველთან აიგივებენ. აქვეა ასლი ვანის ქვაბში დაცული, მონასტრის კედელზე მინაწერი ვეფხის ტყაოსნის ორი სტროფისა (ციხეს ვზი ეზო ძაღალსა...), რომელიც შესრულებულია XV ს-ის მეორე ნახევარში. ის ვეფხისტყაოსნის შემორჩენილ ხელნაწერებს შორის ყველაზე უძველესია.

დარბაზში ექსპონირებულია ორი ხელისგამოხატულებიანი ქვა—შუასაუკუნეების მნიშვნელოვანი იურიდიული დოკუმენტი და სტელა.

დარბაზში, შუაში, მარცხნივ, მეფე რუსუდანის (1223—1245 წწ.) მიერ გაცემული წყალობის ტექსტია ქვაზე, აღმოჩენილი არხოტში: „წმინდაო გიორგი კავთისაო ესე ბრძანებაი ჩემი არს, რუსუდან, ნებითა ღმერთისაითა აზადად და შეუვალი არს მამული მათი ნასყიდით და ყოვლითა საწესო ნუვინ შალოთ ბრძანებაი ესე“.

დარბაზში, შუაში, მარჯვნივ, დგას ქვის სტელა ხელის, ჯვრის და ბაგრატიონთა ინსიგნიების გამოსახულებებით (ს. ჩხიკვათა, XIII ს.).

მარჯვნივ კედელზეა ლუნია-ყალაში აღმოჩენილი ქვის სტელა, რომელზედაც გამოსახულია ხელი, ბაგრატიონთა ნიშანი და ქართული წარწერა: „სახელითა ღმრთისაითა ბრძანებითა ღმრთისა სწორთა თამარისა და გიორგისათა ჭყონდიდელის, ზაქარია, შალვა, ოვსი ყმა, ვაჩესითა ჯულბაის მოჭირვებითა სანობაის ძისა იოანისა ხელითა დაისვა ხელი ესე ღმრთისა სწორთა მეფეთ მეფისა გიორგისი“. „ხელი“ თარიღდება 1207—1212 წწ-ით.

ვიტრინა № 25. კედელზეა მარცხნივ წყვილი სფინქსითა და არაბული წარწერით შემკული დაშტამპული ორი სარკე და საკიდი — აღმოსავლეთის ქვეყნებში ძლიერ გავრცელებული ნივთიერი კულტურის ძეგლები. ვიტრინის ცენტრშია მცენარეული და გეომეტრიული ორნამენტით შემკული ვერცხლის მოოქრული თასი, რომლის ფსკერზედაც ცენტრში ჯიქის გამოსახულებიანი მედალიონია მოთავსებული; ვიტრინაშია სპარსული წარმოშობის ფაიანსის სამი ჭურჭელი: თასი, დოქი (დმანისი, XIII ს.) და ქილა. ვიტრინის ძირზეა არაბული წარწერებით შემკული ბრინჯაოს ორი ბრტყელი ნივთი დმანისიდან (XIV ს.).

ვიტრინაშია ექსპონირებული საქართველოში სხვადასხვა დროს აღმოჩენილი ვერცხლის და სპილენძის ფულების ხუთი განძის ნაწილები (მარცხნიდან მარჯვნივ).

1953 წ. თბილისში, მეტეხის ხიდთან დადასტურებული ამირა ბენ-ჯაღარის სახელით მოჭრილი ვერცხლის მონეტები (XI ს., 104 ც.);

1950 წ. რუსთავში აღმოჩენილი გიორგი III (1156—1184), თამარის (1184—1213) და ლაშა გიორგის (1213—1223) სახელით მოჭრილი სპილენძის მონეტები (234 ც.);

XI ს. ბიზანტიური ანონიმური სპილენძის მონეტები (180 ც.);

1935 წ. კრწანისში აღმოჩენილი მეფე რუსუდანის სახელით 1227 წ. მოჭრილი სპილენძის მონეტები (696 ც.);

1824 წ. ს. ვეჯინში აღმოჩენილი თამარისა და დავითის სახელით 1200 წ. მოჭრილი სპილენძის მონეტები (104 ც.).

ვიტრინის კედელზე დაფაზეა განლაგებული X—XIII სს. ქართველი მეფეების სახელით მოჭრილი მონეტების ნიმუშები (ბაგრატ III, დავით კურაპალატი, გიორგი II, დავით აღმაშენებელი, დემეტრე I, გიორგი III, გიორგი III და თამარი, თამარი და დავითი, ლაშა გიორგი, რუსუდანი).

ვიტრინის გვერდით არის XI ს-ით დათარიღებული მდიდრული ორნამენტით შემკული და ქართული წარწერებით დამშვენებული ხის კარი ს. მღვიმევიდან.

კარის შემდეგ, კედელზეა თრეხვის გამოქვაბულში (ქარელის რ-ნი) აღმოჩენილი ქვის ფილა, რომელზედაც გამოსახულია წნულ-ორნამენტიანი რელიეფური ჯვარი, ასეთივე ორნამენტით გარსშემოვლებული და მცენარეული მოტივით დამშვენებული. ჯვარს ახლავს ქართული წარწერა: „წმიდაჲ მიქელ მთავარანგელოზი, მე ლეონტი პროველმან დიდთა მოჭირვებითა აღვაშენე ესე ქუაბი ხატისათვის ღმრთაებისა და დღესა ჳირისასა ნავთსაყუდელათ რუისისა საყდრისა შვილთათვის ჟამთა შინა აღფარსალან სულტნისაგან ოხრობისათა“ (1066 წ.), წარწერაში მოხსენიებულია ლეონტი პროველი — XI ს. ცნობილი პიროვნება, ავტორი „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული თხზულებებისა.

ვიტრინა № 26. დაკავებული აქვს XI—XIII სს. ნაკეთობებს, კედელზე მარცხნივ მოოქრული ვერცხლის სამი თასია გამოფენილი ვანის ქვაბიდან (XII—XIII სს.). ქვემოთ, ვიტრინის ძირზე მინის სამი ჭურჭელი აწყვია ჟინვალიდან და გავაზიდან. კედელზე შუაში და ვიტრინის ძირზე დაფებზე მოთავსებულია დმანისის განძის ოქროს, ვერცხლის და ფაიანსის სამკაული. ვიტრინის კედელზე, ცენტრში ჯვარი და ენკოლპიონია, მარჯვნივ ფაიანსის მძივები ბოლნისიდან. სადგამზეა ქართული წარწერით შემკული ვერცხლის სურა (XII ს.), სადაც მოიხსენიება მეფე გიორგი III და ამირა ქავთარი (მულაჟი). მარჯვენა დაფაზე მოთავსებულია ოქროს თხელი ფურცლით დაფარული მრგვალბრტყელი გულსაკიდი წმ. გიორგის რელიეფური გამოსახულებებით (არეში).

ვიტრინა № 27. კედელზეა ქართული წარწერებით შემკული ვერცხლის მოოქრული ხატები (ჭართალი XI ს.), ვერცხლის ხატი (ხადას ხეობა XIII—XIV სს.) და სპილენძის მატრიცა წმ. პავლეს გამოსახულებით (ს. ბოხვაური, XI ს.). ვიტრინის ძირზეა ქართული აბრეშუმის ქსოვილების ნიმუშები (ს. იფხი და ჩაჟაში, X—XII სს.).

ვიტრინა № 28. კედელზეა ქართული წარწერიანი მოოქრუ-

ლი ვერცხლის ჯვარი და ხატის ნაწილები ქართული წარწერებით (ს. ბალთა, XI ს.), ვიტრინის ძირზე ცენტრშია ხეზე ამოკვეთილი ხატი (ხადას ხეობა, XI ს.), აბრეშუმის ქსოვილების ნიმუშები (ს. იფხი XII—XIII სს.) და წმინდა პურის ქვის საბეჭდავი (გუნია ყალა, XIII ს.).

დ ა რ ბ ა ზ ი IV (XV—XVIII სს.)

XV ს. შუა ხანებში შინაფეოდალური არეულობის და გარეშე მტრების მძლავრობის შედეგად საქართველო დაიშალა დამოუკიდებელ სამეფო-სამთავროებად. ახლადამოცენებული ერთეულების რეზიდენციები პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცენტრებად იქცნენ. ასეთებად გვევლინებიან თბილისი და გორი ქართლის სამეფოში, გრემი და ზაგემი (ბაზარი) კახეთში, ქუთაისი იმერეთში, ახალციხე სამცხეში... აღნიშნული ქალაქები ამავე დროს კულტურულ ცენტრებსაც წარმოადგენდნენ.

აღნიშნული ხანის ნივთიერი კულტურის ძეგლების შესახებ მსჯელობა შეიძლება თბილისის, გრემის, ზაგემის, ნოსტეს ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების და დაზვერვების მონაპოვრებით, ასევე ყოფაში შემორჩენილი ნივთების მიხედვით.

ვიტრინა № 29. კედელზე მოთავსებულ ფოტოებზე — გრემის მთავარანგელოზი და აბანოს გათხრის მომენტი. კედელზეა გრემში აღმოჩენილი მწვანედ მოჭიქული ლანგარი, სპარსული წარწერებით დამშვენებული. თარგმანი:

„სადღეგრძელო“, „იყოს დოვლათი“, „იყოს მხიარულება“, „იყოს ბედნიერება“, „იყოს დალოცვილი“.

რობაია:

„შენი ზრუნვა თუ არ იქნება ჩემი გულის მეგობარი, ჩემი გულის საქმეები წარიმართება სიძნელეებისაკენ. იმიტაც კმაყოფილდება ჩემი (გული), რომ გსიამოვნებს ჩემი გულის წვალება“.

ლექსი: „ეი მთვარევ, თქვი-რა გქვიაან შენ? რომელ კამარაზე გაქვს საყუდარი. შენმა სარომ იქნებ (ცოტა ხანს) შეისვენოს, რომ ამ გულმა ცოტა ხნით დაისვენოს“.

თაროზეა: ლურჯად მოჭიქული ქილა, ცალყურა დოქი, ფირუ-ზისფრად მოჭიქული ჯამი და კობალტით მოხატული ფაიანსის ჯამი (XVI ს. ბოლოს — XVII ს. დასაწყისში, გრემი); მუცელგამობერილი, კობალტით მოხატული ქილა (ვანის ქვაბები).

ქვედა თაროზეა 1969 წ. ზაგემში (ბაზარში) აღმოჩენილი ვერცხლის მონეტების განძი (196 ც. XVII ს. I ნახევარი), საიდანაც ზოგი თვით ზაგემშია მოჭრილი. აქვეა დოქი, რომელშიც იყო შენახული განძი.

ვიტრინის მარცხნივ კუთხეშია ვარაყიანი ჯამი, მარჯვენა კუთხეში კი ოთხი თეთრი თეფში, აღმოჩენილი ნოსტეში გიორგი სააკაძის რეზიდენციის გათხრის დროს.

ვიტრინის ფსკერზე ალაგია მოუჭიქავი ჯამები და ჭრაქები გრემის გათხრებიდან. თაროზეა მოჭიქული თასი, თეფში და ლანგარი ნოსტედან.

ვიტრინა № 30. კედელზე, კობალტით მოხატული, ასევე თეთრად მოჭიქული ჭურჭელი თბილისიდან, სარდიონის მძივები დმანისიდან და კობალტით მოხატული თასი ცხოველის (კვიცი?) გამოსახულებით (ახალაქალაქი XVIII ს). ფოტოზე აღბეჭდილია გრემის ქულბაქების გათხრის მომენტი.

ვიტრინის ძირზე ალაგია მინის ჭურჭლის ნატეხები და მოჭიქული ჭურჭელი (თბილისი, ძვ. ვავაზი, დაღესტანი).

ვიტრინა № 31. XV—XVIII საუკუნეების სპილენძ-თითბრის ჭურჭელი — შემოტანილი საქართველოში სპარსეთიდან და დაღესტნიდან: ბადიები, ჩაიდნისებური უყურო და ცალყურა ჭურჭლები, სასანთლები შემკული მრავალგვარი ორნამენტით და სპარსულ-არაბული წარწერებით, კედელზე ძველი თბილისის ტურნეფორის ნახატის რეპროდუქცია.

ვიტრინა № 32. კედელზე, მარცხნიდან: რელიეფურად დამუშავებული ვერცხლის თასი ქართული წარწერით: „ქ. არის ესე თასი წმინდისა გიორგისი ღამკანუხისა“ (ს. მშვიდლობიანი, ლაგოდების რაიონი XVI ს. II ნახევარი);

ვერცხლის წნული ქამარი და ორი მომცრო თასი (ყველანი მშვიდობიანიდან) ქართული წარწერებით: „ქ. არის ესე თასი წმიდისა გიორგისი ღამკანუხისა“; „ქ. შემოგწირე მე გიორგის გამდელმან სანდომისამან თქვენ ღამკანუხს წმიდას გიორგი თასი ესე მეფისა პატრონისა ალექსანდრეს სადღეგრძელოდ და გასამარჯვებლად შეგწირე შენ წმინდა გიორგი მცირე ესე შესაწირავი და წარმართე მეფობა პატ ალექსანდრეს და მის მტერზედ გამარჯვებით ამყოფე“.

ვიტრინის ძირზე მარცხნიდან: ვერცხლის ცალყურა დოქი წარწერით „ქ. სარდალი ქეშიკთუხუცესი ციხის თავი აგიაშვილი იოვანე“.

ვერცხლის მაღალყელიანი სურა ქართული წარწერით: „ქ. შე-
მოგწირეთ ჩვენ მეფეთ მეფემან პატრონმან ბაგრატ და თანამეცხედ-
რემან ჩვენმან დედოფალმან პატრონმა თამარ სურა ესე ხელმწიფო-
ბისა ჩვენისა წარსამართებლად მაცხოვარს მულახთათ ქკს სამასორ-
მოცდა თხუთმეტსა“ (1667 წ.). ვერცხლის მასიური თასი ქართული
წარწერით: „ესე თასია მეფის ალექსანდრეს“.

ვერცხლის ორი თეფში და სატევრის ქარქაშის ნაწილი ს. მშვი-
დობიანიდან (XVI ს. II ნახევარი);

ვერცხლის მომცრო ფიალა, სანელსაცხებლის ზედა ნაწილი და
ძვლის წერტილწრეებით შემკული სანელსაცხებლე.

ვიტრინა № 33. მეფე ვახტანგ VI დროშა (1711 წ.). ცენტრ-
ში: ტახტზე მჯდომი გვირგვინოსანი დავითი, ქნარით ხელში. ირგვლივ
სფერო, შურდული, სასწორი, გვირგვინი, მახვილები და კრესტსაბმე-
ლი. დროშის ოთხივე კუთხეში ანგელოზებია, ირგვლივ წარწერა შე-
მოუყვება:

„ქ. საჯენ, უფალო, მავნებელნი ჩემნი და ჰბრძოდე მბრძოლთა
მათ ჩემთა აღილე ჭური და ფარი და აღდეგ მწედ ჩემდა. განჰფინე
მახვილი შენი და შეკრიბე წინა კერძო მდევართა ჩემთასა. არქვსულ-
სა ჩემსა მხსნელი შენი ვარი მე. შენ, უფალო, გესავ, ნუ მარცხუენებინ
უკუნისამდე, სიმართლითა შენითა მიხსენ და განმარინე მე, მოყავ
ჩემდა ყური შენი და ისწრაფე განრინებად მეყავ მე მფარველ.“

ვპოვე დავით მონა ჩემი, საცხებელი წმინდა ჩემი ვსცხე მას,
რამეთუ ხელი ჩემი შეეწიროს მას, მკლავმან ჩემმან განაძლიეროს
იგი. არა ირგოს მტერმან, და შვილმან უსჯულოებისამან ვერ შეს-
ძინოს ვნებად მისა. მოვსრნე პირისა მისისაგან მტერნი მისნი და
მოძულენი მისნი დავამხუნე, წყალობა ჩემი მისთანა, და სახელითა
ამაღლდეს რქა მისი. დავდვა ზღვასა ზედა ხელი მისი და მდინარე-
ზედა მარჯუენე. მე პირმშოდ დავადგინო. იგი უმაღლეს უფროს
მეფეთა ქვეყანითა. უკუნისამდე დაუმარხო მას წყალობა ჩემი, და
აღთქმა ჩემი ერწმუნოს მას, და ეგოს უკუნითი უკუნისამდე თესლი
მისი ჩლია“ (1711).

ვიტრინა № 34.

კედელზეა სპილენძის საოჯახო ჭურჭელი ქართული წარწერებით
მარცხნიდან მარჯვნივ:

„ქ. სააკაძის გიორგისა და შიოშისა არის (არზრუმში, XVII ს.
I ნახ.).

„ქ. მეფე ვახტანგ“ (კოჯორი, 1716—1724);

„ქ. მეფე ვახტანგ“ (კოჯორი)

„ქ. მეფე ბაქარ“ (კოჯორი)

„ქ. მეფე ბაქარ“ (კოჯორი)

„ქ. ქაიხოსროს ქალის დარეჯასია“ (კოჯორი)

„ქ. ბატონიშვილი თეკლე“ (კოჯორი)

კედელზე მარჯვნივ მოთავსებულია ასტროლაბი, რომელიც წარწერის მიხედვით ეკუთვნის მეფე ვახტანგ VI (1716—1724).

ვიტრინის ცენტრში ტუმბოზეა ვერცხლის ბარძიმი წარწერით: „ქ. გავაკეთებინე მე სინჯიაშვილმა მღვდელმა პეტრემ საოხად სულისა ჩემისა და მეუღლისა ჩემისა თამარისათვის და შვილთა ჩემთა აღსაზრდელად ბარძიმი ესე“.

ვიტრინის ძირზე ალაგია XVII—XVIII სს. სპილენძის სხვადასხვა ჭურჭლეული.

ვიტრინა № 35. გამოფენილია XVII—XVIII სს. აღმოსავლური შეიარაღების ნიმუშები: მუზარადები, ალებარდები, შუბები, სამკლაურები, კვერთხი. უმეტესობა ინკრუსტირებულია და შემკული სპარსულ-არაბული წარწერებით.

ვიტრინა № 36. გამოფენილია XVII—XVIII სს. შეიარაღების ნიმუშები. კედელზე მარცხნივ ორი კაჟიანი თოფი, ხევესურული ჯაჭვის პერანგი და ადგილობრივ დამზადებული ხმალი. ვიტრინის ძირზე თაროზე: საპირისწამლები, ლაგამი და ძვლის სატევრის ტარი, ხევესურული ფარები, მუზარადი და ცხენის უნაგირი, იმერეთის მეფის ალექსანდრე III ჯაჭვის პერანგი (1639—1660), ხმალი არაბული წარწერებით და ხმალი ლეგენდის მიხედვით შაჰ-აბასის მიერ შეწირული მრავალძალის ეკლესიისათვის. მარჯვნივ მეფე ბაქარის თოფი (1717—1719) წარწერებით: „თოფი ყირიმო მეფის ბაქარისავო“.

ვიტრინა № 37. კედელზე ხის ფერწერული ხატი ქართული და არაბული წარწერებით.

ვერცხლის, თასი ქართული წარწერით:

„ქ. შენ წმინდისა და დიდებულისა და მთავარმოწამის გიორგისა ეკლესიას ლომისად წოდებულსა თასი ესე მსასოებელმან მფარველობისა შენისამან ყოვლისა საქართველოსა მეფის ირაკლი მეორისა ძემან ვახტანგ მპყრობელმან არაგვისამან ოდეს ჩლეზ წელსა აღამაჰმად ხანის მეორედ მომავლობა გვეგულებოდა და ჩვენ შენს დღესასწაულზედ მოვედით და არაგველნი სრულ იქ გვახლდნენ და შენი დიდებული ბავრაცი ნაღვარევის ეკლესიაში ჩამოვასვენეთ და იქ იფიცეს ერთობით არაგველთ ჩვენს ერთგულებაზედ და უნაკლოდ ლაშქრობაზედ და თუ ვინმე შემსახიზნავად სულ იყვნენ იმის კეთილად დაცვაზედ და ამისათვის შენის დიდებულის ბავრაცის პატივის საცემლად მოგართვით თასი ესე შეიწირე მსგავსად მეუფისა შენისა და

იოხენ მათთვის რომელნიც არაგველნი აღამაჰმადხანის ომში მო-
ისრნენ რათა საუკუნესა ცხოვრებასა ღირს იქმნენ. მისხალი პ. (80)“.

ბარძიმის ქვედა ნაწილი ქართული წარწერით:

„ერთ ღვთაებით საგალობელო სამგვაროვნებასა შინა თაყვა-
ნისცემულ ღვთებო რომელსა გნებავს ყოველთა ცხოვრება და მეც-
ნიერებასა ჭეშმარიტებისას მოსვლა, მე ხსნილმან შენ მიერ კახთ
მდივნის გორჯასპის ასულმან და ციციშვილის ქალანთან ყოფილის და
ყოვლისა საქართველოსა მეფისა ირაკლი მეორისა ნაზირის დიმიტრის
მეუღლე ყოფილმან აწ მონაზონმან უღირსმა დომნამ შემოგწირე
ქვრივისა მწვლილებრი ესე ბარძიმი ვერცხლისა და რუისის ღვთა-
ებისა შენისა ტაძრისა, შეიწირე და ნაცვალ მაგე წყალობა შენი თანა
მეუღლით ჩემითურთ ივნისს კი (29) წელსა ჩღპ (1780) მისხალ
რ(100)“.

ვერცხლის თასი ქართული წარწერით: „ქ. გკადრე ესე მწვლილი
რუისის ღვთაების ეკლესიისა მხევალმან შენმან დავით აბაშიძის
ასულმან და ერისთავის ძის მირმანოზის მეუღლემან თამარ“.

ვიტრინის ძირზე მარცხნიდან პირველ სადგარზე ვერცხლის სურა
და თასი: პირველ თაროზე მარცხნიდან: ვერცხლის თასი ქართული
წარწერით: „ქ. შემოგწირე დიდებულს ლომისა მთავარ მოწამეს გი-
ორგის არაგვის ერისთავმან ბეჟან“.

ვერცხლის თასი ქართული წარწერით: „ქ. მეფის ძის ფარნაო-
ზისა ვარ“.

ვერცხლის თასი.

ვერცხლის სასანთლე ქართული წარწერით: „ქ. შემოგწირე რუ-
ისის ღვთაებას მე ნუშიგის ქალმა მარიამ ფუშხუმი თავის კამარით
სულისა ჩემისა სახსრათ“ (1784 წ.).

მეორე თაროზეა ხის ჯვარი, ვერცხლის თასი და ვერცხლის ორი
სასანთლე.

ვიტრინის კედელზე, მარჯვენა კუთხეშია ხატი ქართული წარ-
წერით: „ხატი ესე ეკუთვნოდა მეფეს თეიმურაზს და ოდეს იგი 1760
წელსა განვიდა რუსეთად მან ხატით ამით მცხეთის ეკლესიასა შინა
მიუკუთხა შვილის-შვილსა თავისსა გიორგის ქართლი“.

IV—XVIII საუკუნეების მატერიალური კულტურის გამოფენაზე ექსპონირებული არქეოლოგიური მასალები მოპოვებულია ქვემოთ ჩამოთვლილი არქეოლოგიური ექსპედიციების საველე კვლევადიების და სადაზვერვო საქმიანობის შედეგად. ჩამოთვლა ანბანის მიხედვით, ფრჩხილებში მითითებულია ექსპედიციის ხელმძღვანელი.

არემის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ლ. ჭილაშვილი)

ახალქალაქის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ე. ჯანდიერი)

გავაზის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ლ. ჭილაშვილი)

გრემის არქეოლოგიური ექსპედიცია (პ. ზაქარაია)

გუდარეხის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ლ. მუსხელიშვილი)

დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ლ. მუსხელიშვილი,
ვ. ჯაფარიძე)

ვანის ქვაბების არქეოლოგიური ექსპედიცია (გ. გაფრინდაშვილი)

ვაჩნაძიანის (მრომის) სარესტავრაციო ექსპედიცია (ნ. ალხაზი-
შვილი)

ზაგემის დაზვერვითი ექსპედიცია (ლ. ჭილაშვილი)

თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიცია (გ. ლომთათიძე, ო. ჯაფა-
რიძე)

ივრის ქვაბების დაზვერვითი ექსპედიცია (ბ. მჭედლიშვილი)

კაზრეთის ექსპედიცია (მ. სინაურიძე)

ლოჭინის ექსპედიცია (გ. ლომთათიძე)

მარტაზის ხევის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ნ. უგრელიძე)

მცხეთა-სამთავრობოს არქეოლოგიური ექსპედიცია (ა. აფაქიძე,
გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე)

ნოსტეს არქეოლოგიური ექსპედიცია (პ. ზაქარაია)

ნოქალაქევის არქეოლოგიური ექსპედიცია (პ. ზაქარაია)

ორბეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ნ. უგრელიძე)

ყინვალის არქეოლოგიური ექსპედიცია (რ. რამიშვილი)

რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიცია (გ. ლომთათიძე, ც. ჩი-
კოიძე)

ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია (გ. ლომთათიძე, ნ. ბერ-
ძენიშვილი, პ. ზაქარაია)

უჯარმის არქეოლოგიური ექსპედიცია (გ. ლომთათიძე)
ქვემო ალევის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ნ. აფხაზავა)
ყოლოთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ს. მენტეშაშვილი)
შენაქოს არქეოლოგიური ექსპედიცია (რ. დოლაბერიძე)
წებელდის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ი. გრძელიშვილი)
წილკნის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ა. აფაქიძე)
ხრამის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ნ. ბახტაძე)

І ЗАЛ

РАННЕФЕОДАЛЬНАЯ ЭПОХА (IV—IX ВВ.)

С IV в. н. э. в Грузии начинается длительная, полуторатысячелетняя эпоха средневековья, обусловленная двумя значительными явлениями — победой феодальных отношений — новой социально-экономической формации и объявлением государственной религией христианства — идеологии новой социальной силы.

В Грузии известны три этапа феодальных взаимоотношений — ранний, средний и поздний. Раннефеодальная эпоха (IV—IX вв.) — это пора сложных политических перемен, пора утверждения новых культурно-исторических традиций, когда закладывается основа грузинского феодального государства.

Победа феодализма в Грузии дала своеобразную картину развития хозяйства — более быстрый и интенсивный подъем наблюдается в сельском хозяйстве, городское же менее эффективно по сравнению с античной эпохой. Основными отраслями сельского хозяйства являлись полеводство, виноградарство и животноводство. В этот период широко известны приспособленные к местным естественно-природным условиям сорта, выведенные путем длительной селекции. Наилучшим свидетельством этому является высокий уровень специализации сортов зерновых и винограда.

Следует отметить, что из 12 видов ныне неизвестных зерновых культур 10 были распространены в Грузии и среди них такие эндемные пароды как «маха» и «зандури». Наряду с этим все главные зерновые культуры Грузии были представлены, как основными формами, так и отдельными видами и сортами.

В сельском хозяйстве раннефеодальной Грузии виноградарство занимало ведущее место, на что, наряду данными письменных источников указывают и археологические исследования последних лет — обнаружены винные погреба (марани) с большим количеством кувшинов (квеври), винные сосуды и др.

Грузию справедливо считают одной из родин культурного виноградарства — известно было около 500 видов грузинского винограда. Местные сорта были выведены путем отбора, с учетом природных условий различных районов Грузии, чему предшествовал многовековой процесс поиска. Так во всех уголках Грузии — Картли, Кахети, Имерети, Самегрело, Рача-Лечхуми, Гурии, Аджарии, Самцхе, Абхазии были выведены и распространены различные сорта винограда с учетом местных условий.

Подъем сельского хозяйства во многом зависел от производства усовершенствованных видов сельскохозяйственных орудий, устройств и приспособлений, необходимых для хозяйственных процессов. Особенно следует отметить ирригационные системы, сооружение одной из основных частей которых приходится как раз на раннефеодальную эпоху (IV—VI вв.). В это же время происходит и обновление некоторых старых оросительных систем.

Все это — широкое применение усовершенствованной сельскохозяйственной техники, создание оросительных систем и интенсивное хозяйственное производство — значительно способствовало развитию крупнофеодального землевладения и, в конечном счете экономическому подъему страны.

Экспозиция I-го зала открывается картой Грузии IV—V вв., на которой обозначены ее политические единицы, границы и основные крупные административно-экономические центры.

В раннефеодальную эпоху закладывается основа образованию сильного грузинского феодального государства, занимающего обширную территорию с говорящим на грузинском языке народом. На стенде представлено известное изречение грузинского деятеля X в. Григола Хандзтели: «Грузией считается обширная страна, в которой церковную службу совершают и все молитвы возносят на грузинском языке».

Осмотр предметной экспозиции начинается тремя глиняными сосудами и жерновом, которые с одной стороны, несут символическое значение — они отображают полеводство и виноградарство — основную экономическую силу раннего средневековья; высеченный на одном из сосудов крест указывает на идеологию той эпохи.

Витрина № 1, глиняная посуда и металлические изделия IV—VI вв. Здесь представлены винные сосуды — глиняные кувшины различных форм и размеров; «хапи» — сосуды для

выемки вина из «квеври» (Урбниси), железные мотыги, топоры и серпы (Урбниси, Нокалакеви, Цебелда), глиняная кухонная посуда — блюдо и горшки (Урбниси), а также глиняные грузила (Нокалакеви).

Для иллюстрации сельского хозяйства данного периода на стене витрины помещены фото Урбнисского «Марани» и схема оросительного канала IV—VI вв.

Витрина № 2. Глиняные и металлические изделия IV—VII вв.: Глиняные кувшины и горшки (Урбниси), светильники (Нокалакеви), фрагменты антропоморфной посуды (Шенако), медные кованые котлы и два блюда (Урбниси), железные наконечники копий (Цебелда). На стене витрины размещается схема реконструкции ограды известного грузинского города античного и раннефеодального эпох Урбниси (Карельский р-н).

Витрина № 3. Металлические боевые оружия и хозяйственные орудия IV—VII вв. Представлены железные наконечники копий и стрел, мечи, остатки кольчуги вместе с обломками меча (Урбниси, Цебелда, Мцхета), а также железные ножи, топоры, гвозди и уздечка (Нокалакеви, Цебелда). На стене имеется схема и аксонометрия кахетинского политического центра и царской резиденции раннефеодальной эпохи города-крепости Уджарма. Схема сопровождается изречением историка XI в. Джуаншера: «И возсел Вахтанг в Уджарме и выстроил его строениями непомерными».

Витрина № 4. Украшения IV—VII вв. Здесь экспонированы изделия из металла, кости, драгоценных и полудрагоценных камней — браслеты, кольца, серьги, бусы, пряжки, застежки и др. (Мцхета, Урбниси, Ареши, Шенако, Аспиндза, Когото, Цебелда). Здесь же выставлены обнаруженные в Нокалакеви три амфоры, сопровождаемые фотоиллюстрацией места раскопок. На дне витрины между пряжками и фибулами помещены предметы засвидетельствованные в т. н. погребении «златокузнеца» (Мцхета, Самтавро) — весы, заготовки (VI—VII вв.). На стене витрины — генеральный план древней столицы Иберии — Мцхета, который сопровождается изречением историка XI в. Леонтия Мровели: «Где боги властвуют и цари царствуют».

Витрина № 5. Большую часть этой витрины занимают изделия из стекла и материалы, связанные стекольным производством IV—VIII вв.: Маленькие тонкостенные и довольно нежные флаконы украшенные шишками; узкогорлые сосуды, изготовленные подобной же технологией; изделия из толстого стекла (Мцхета, Урбниси, Цебелда, Мартазис-Хеви). Некоторые из них снаружи украшены круглыми выемками (Урбниси). В углу витрины висит голубоватая стеклянная

пиала с изображением павлина и греческой надписью «Пей живи». Для иллюстрации местного производства стеклянных изделий представлены обнаруженные в Орбети обломки печей для обжига сосудов с остатками толстого слоя стекла на них, готовые образцы и бракованные изделия (VIII в.). Здесь же выставлены цветные камни (Орбети), применяемые для настенного убора и украшения полов интерьера. В центре витрины стоит большой поливной кувшин (четырьмя ручками покрыт голубой глазурью — один из ранних образцов глазированных глиняных изделий (VII в. Иран).

Для иллюстрации обращенных в раннесредневековье денег выставлены римские (IV в.), грузино-сасанидские (VI—VII вв.), византийские (V—VIII вв.) и арабские (VIII—IX вв.) монеты. На стене витрины размещена аксонометрия г. Тбилиси V—VI вв. Начало широкомасштабного строительства в городе связано с именем выдающегося царя Вахтанга Горгасали (V в.), о котором историк Джуаншер (XI в.) писал: «Вахтанг строил город Тбилиси и основу его заложил». На стене: фото гробов из некрополя в Самтаврском могильнике (Мцхета) содержащего типичные каменные ящики.

Витрина № 6. Экспонированы материалы IV—VIII вв: стеклянные сосуды (Мцхета), костяные и металлические булавки, кольца, подвески (Мцхета, Урбинси, Алеви), красноглиняная миска (Арешн, VIII в.), цветные мозаичные камни (Цроми, VII в.). В центре, на стене гипсовая копия с печати — италыя с изображением профиля мужчины с греческой надписью. Ее условно причисляют к собственности «Усы Питиахша». Оригинал хранится в Парижской Национальной библиотеке. На стене витрины размещается генеральный план Эгрисской столицы Цихе-Годжи (Археополис, нынешний Нокалакеви). Он сопровождается пояснением Вахушти Багратиони (XVIII в.): «Крепость эта — тремя оградами, и есть она Цихегоджи».

Как известно, в древней Грузии было распространено язычество с характерным для этой религии разнообразием верований и культовых обрядов. К началу нашей эры по-видимому больше распространяется идолопоклонство. Примерно с этого же периода под персидским влиянием все больше внедряется зороастрийское верование — огнепоклонство.

Распространение христианства в Грузии, согласно письменным источникам, которые не полностью разделяются учеными, начинается с первого же века. По этим же данным Богоматерь Мария для распространения христианства посылает в Грузию апостолов Андрия Первозванного и Симена Кананита. Они испове-

дуют новую религию в Южной Грузии, Самцхе, Самегрело и Абхазии. Несмотря на некоторый успех, в результате сопротивления со стороны правящих слоев, христианство не смогло утвердиться, и в Грузии вновь был восстановлен языческий культ. По письменным традициям Симен Кананит похоронен в Анакопши (Новый-Афон).

Христианство государственной религией было объявлено в Картли около 337 г. По письменным традициям в Грузии исповедование и распространение новой религии связано с именем Св. Нины, которая пришла в Мцхету с юга, через Джавахети. Первыми приняли христианство Картлийский царь Мириан и его семья, за ними представители правящего класса. По письменному преданию Св. Нина умерла во время распространения христианства в Кахетии и погреблена в Бодийском монастыре (г. Сигнахи).

Распространение и возведение христианства в ранг государственной религии происходило в сложной социально-политической борьбе. Оно имело большое значение для государственного, культурного и интеллектуального развития страны. Христианство способствовало утверждению феодализма, объединению страны и образованию единой культурно-экономической системы. Оно сыграло огромную роль в политической независимости страны. С этого периода в Грузии начинается распространение христианской культуры.

Распространение и утверждение христианства происходило вовсе не безболезненно и не везде одинаково. Понадобилась жестокая и длительная борьба с язычеством, за спиной которого стоял могущественный Иран. В результате религиозной борьбы было уничтожено множество языческих храмов и святилищ, образцы языческой литературы или же памятники культуры. Взамен были воздвигнуты кресты и стеллы, сооружены церкви. Появляется переводная и оригинальная христианская литература.

Витрина № 7 — посвящена распространению христианства в Грузии. В центре размещается муляж письменного памятника IX в. «Обращения Картли», в котором описывается история распространения христианства в Грузии. Для иллюстрации этого процесса в витрине экспонированы: многообразные нагрудные кресты, среди них украшенные орнаментами и изображениями (Шенако, Гавази, Иврис Квабеби, Каспи), головки золотых застежек с изображениями крестов (IV—V вв. Алеви), фасадные черепицы-антефиксы с рельефным изображением крестов, птиц, животных, растительных мотивов и

грузинскими надписями (Урбниси, Нокалакеви, Бослеви, Артануджи), медные кадила, фрагмент красноглиняной облицовочной плиты с изображением стоящего перед кубком павлина (Урбниси, VI в.), трехчастный подсвечник (Цилкани, IV—V вв.). На фото изображена раскопанная в Цилкани гробница раннехристианского периода, датируемая IV—V вв.

Согласно «Картлис Цховреба» («Истории Грузии») основа «Грузинской письменности» закладывается с III в. до н. э. хотя до сих пор не обнаружен ни один образец древнегрузинского письма языческого периода. Памятники грузинской письменности хорошо известны с V в. н. э. и ее распространение вероятно связано с победой христианства. Первоначально применялись заглавные буквы, т. н. «Асомтаврули». В дальнейшем появляется «нусхури», в XI в. распространяется «мхедрули». С этого периода «нусхури» встречается лишь в церковной литературе.

С первого же века распространения христианской религии прослеживается развитие духовной литературы ранние памятники которой посвящены описанию жизни мучеников за христианство. На основе духовной литературы в последствии развивается светская литература. Среди дошедшей до нас духовной литературы самой древней является «Мученичество святой Шушаник» (V в.). Из других ранних произведений агнографического характера можно назвать «Мученичество Эстате Мцхетского» (VI в.), «Мученичество Або Тбилели» (VIII в.) и др.

О распространении грузинской письменности в раннем средневековье свидетельствуют сохранившиеся надписи на архитектурных памятниках, стеллах и посуде. Среди дошедших до нас грузинских надписей древнейшими являются Урбнисская (V в.), Болнисская 90-ые гг. V в.), Палестинская (532—552), Мцхетская «Джвари» (конец VI в.—начало VII в.), а также надписи на глиняной посуде обнаруженной вследствие археологических раскопок.

Вслед за развитием грузинской письменности возникает не один просветительный центр, при церквях и монастырях. Такие очаги Грузинской культуры существовали не только в Грузии, но и за ее пределами. Их распространение особенно заметно с VIII в. Много знаменитых просветительных центров было расположено в Тао-Кларджети (Хандзта, Опиза, Ошки, Шатберди).

В и т р и н а № 8 — представляющая образцы древнегрузинской письменности, открывается отрывком из произведения

деятеля X в. Иоана Зосимэ, «Восхваление и слава языка грузинского»:

И язык этот
Восхвален и благославен именем божьим
Дабы все таинства
Скрыты в этом языке.

На противоположной стороне висит фотокопия одной страницы памятника V в. «Мученичество Шушаник».

На стене витрины слева направо размещаются:

1. Часть антефикса с изображением креста и грузинской надписью: «Христос возвеличь Георгия Цирколели» (возможно упоминается Веджинский Эростав Цирколели), обнаружен в сел. Вачнадзиани-Шрома Гурджаанского р-на).

2. Обломок кувшина с выцарапанными грузинскими буквами и крестом (Лочини IV—V вв.).

3. Кувшин с грузинскими буквами под титлом (Урбниси).

4. Красноглиняный кувшинчик с грузинскими буквами под титлом (Лочини IV—V вв.).

Внизу витрины размещены: антефикс с грузинской надписью; горлышко от кувври с выцарапанными грузинскими буквами под титлом (Урбниси VI—VII вв.); украшенные грузинскими надписями фрагменты черепицы (Вачнадзиани-Шрома); цветные копии миниатюр с изображением заглавных букв.

Здесь же размещается фото мозаичного пола грузинского монастыря раскопанного в Палестине на полу которого сохранилась пятистрочная грузинская надпись: «Воспомоществованием Христа и ходатайством Св. Федора да помилует (Бог) авву, Антония и Иосию, кладщика этой мозаики и родителей Иосии. Аминь». Надпись датируется 532—552 гг.

Для иллюстрации древнегрузинской письменности на стенде и стенах представлены муляжи пяти надписей.

1. Урбнисская надпись (V в.)

«Господи Иисусе Христе помилуй, Константа отца Микела, строителей сего Сиона».

2. Надпись Болнисского Сиона (493—494 гг.).

Надпись неполная, дается один из вариантов ее расшифровки: «Помощью святой Троицы было начало построения этой церкви в двадцатый год царя Пероза и окончено через пятнадцать лет. Кто здесь внутри поклонится, того да помилует Бог, а кто будет молиться за епископа этой церкви Давида, того также да помилует Бог. Аминь».

3. Мцхетский Джвари (586—604 гг.).

«Святой Архангел Михаил будь ходатаем ипатию Деметрэ».

4. Мцхетский Джвари (586—604 гг.).

«Крест Спасителя помилуй Стефаноза, патрикия Картли». 5. Мцхетский Джвари (586—604 гг.).

«Святой Архангел будь ходатаем ипатию Адрнерсе».

На развитие раннесредневекового искусства огромное влияние оказало новое религиозно-идейное направление; Грузия попадает в сферу влияния христианской культуры. В связи с этим некоторые виды языческого искусства пользовавшиеся успехом пришли в упадок или вообще исчезли, взамен их небывалого расцвета достигает архитектура, в особенности же духовная. Первые памятники церковной архитектуры, представляющие собой небольшие строения относятся к IV в. В дальнейшем, увеличение приходов и узаконение догм литургии ставили в повестке дня строительство более громоздких зданий, что привело к распространению в V—VI вв. трехнефных, а затем и трехцерковных храмовых базилик. Следующим этапом развития грузинской церковной архитектуры являются купольные сооружения, образцом которой считается Мцхетский «Джвари (586—604 гг.). Его всецело можно считать классическим примером мирового зодчества того периода. К этой группе относятся Агенская, Мартвильская, Шуамтинские церкви и др.»

Вторую ступень развития купольных сооружений представляет Цромский храм, купол которого опирается на отдельно стоящие пилоны. Следующий этап развития — Бана, центральная часть которой представлена тетраконхом с круглым обходом.

Для ознакомления с раннехристианской грузинской архитектурой на стенде представлены фото церквей Некреси (IV в.), Болниси (V в.) и Мцхетского Джвари (586—604 гг.).

Здесь же размещены две стеллы. Слева находится стелла с изображением павлина и орнаментальных мотивов, на правой стелле изображены: ромбовидная сетка, виноградная лоза с гроздьями, сцена охоты и грузинская надпись: «Крест этот, я, Марзун, воздвиг в моление за меня, за жену за детей» (Давид Гареджи VII в.).

В правой стороне зала, в центре стоит датированная VI—VII вв. стелла из сел. Мамулаант Сопели.

В IV—VI вв. Грузия стала предметом раздора между Персией и Византией, где к этому моменту существовали две политические единицы — Картлийское (Иберийское) и Эгрисское (Лазское) царства. Воспользовавшись внутривосточным раздором, персы, в 532 г. упразднили царство в Картли и во главе страны посадили своего ставленника-Марзапана.

После изгнания персов в конце VI в. власть в свои руки взяли феодалы и управление страной передали «эризмтаварам»... собрался «Картли и Гуаама Эриставом поставили». Так возникла феодальная политическая единица «Картлийского эризмтаварства».

С середины VII в. в Грузию вторгаются арабы. Они утвердили свое господство с VIII в., в особенности же после ее жестокого завоевания арабским военачальником Мурваном Глухим в 736—738 гг. Несмотря на то, что арабы создали в Картли политическую силу — Тбилисский эмират, власть картлийских эризмтаваров не была упразднена. Господство арабов становилось все более невыносимым — увеличились подати и военная повинность; в результате Грузия не раз восставала вместе со своим соседом Арменией. Из-за такой напряженной политической обстановки арабы постоянно устраивают набеги в Закавказье. К началу IX в. они упраздняют в Картли эризмтаварство. Несмотря на жестокие меры со стороны Халифата, арабам не удалось остановить экономический и политический подъем страны.

На стенде представлены увеличенные фото монет, чеканенных именами картлийских эризмтаваров Вахтаंगा, Гургена и Стефаноса (VI—VII вв.).

Над входами в зал размещены муляжи тимпанов Мцхетского Джвари (586—604 гг.) и Атенского Сиони (VII в.).

ЗАЛ II

ЭПОХА РАЗВИТОГО ФЕОДАЛИЗМА (X—XIII вв.)

В конце VIII — начала IX вв. в Грузии появляются сильные самостоятельные царства — Абхазское, Тао-Кларджетское, Кахет-Эретское и Тбилисский эмират. Арабы в это время господствовали в Тбилиси и прилегающих к нему областях. За право ведущего положения и с целью расширения своих территориальных владений в течение двух веков происходила борьба между этими феодальными единицами, которая на рубеже X—XI вв. завершилась объединением Абхазии, Тао-Кларджети и Шида Картли.

Объединенное грузинское феодальное государство достигает успехов на политической арене, оно имеет мощную экономическую основу благодаря высокоразви-

тому сельскому хозяйству и городскому производству. Интенсификация и подъем сельского хозяйства стали возможными благодаря различным экономическим преобразованиям — появляется усовершенствованный большой плуг, создаются новые оросительные системы, что способствуют освоению новых земель. Все это привело к росту производства зерновых культур, расширению площадей под виноградники и выведению новых сортов винограда, увеличению производства хлопка, льна и шелка. Предметом широкого потребления стали мед и воск. Определенная часть готовой продукции (а также сырья) стала предметом торговли с иностранцами.

Объединение грузинских земель и следовательно различных географических зон дало мощный толчок развитию животноводства, в особенности же овцеводства, получившего в условиях зимних и летних пастбищ особо благоприятные возможности.

В эту эпоху, в частности, в IX—XI вв. происходит процесс возникновения и утверждения грузинского феодального города («эпоха новых городов»). XII—XIII вв. — период расцвета городов, когда они представляют важные торгово-ремесленные центры. Известными в этот период городами были Тбилиси, Кутаиси, Рустави, Дманиси, Самшвилде, Ахалкалаки, Телави, Артануджи, Цхуми (Сухуми), Гори и т. д.

Феодальные города играли важную роль в экономике страны. Они носили не только функцию стратегических и административных центров страны или отдельных административных единиц — в каждом из них на высоком уровне было развито городское хозяйство. Ремесленное производство и торговля были характерными признаками городов. К этому времени уже наблюдается специализация отдельных отраслей ремесел, что дает возможность говорить о наличии высокого профессионализма. На это указывает и существование отдельных ремесленных объединений — цехов.

Одним из наглядных способов ознакомления с многообразием ремесленного производства X—XIII вв. являются археологические находки, обнаруженные во время раскопок различных городищ и селищ.

Витрина № 9. Здесь большую часть занимают образцы художественной керамики. Новая волна распространения поливной керамики в странах Востока ставшая украшением средневековой материальной культуры, по восточным параллелям начинается с IX в. Подобные изделия появляются в Грузии во второй половине IX в., а в особенности же в X в.

В витрине представлены образцы глазированных изделий этого периода, обнаруженные в Тбилиси, Рустави, Арещи и Гавази.

В центре витрины размещаются два образца персидского производства — бронзовая ступка (IX—X вв.) и латунный кувшин, украшенный медной инкрустацией (X в.). Мастер — Аль-Фадль.

На полке витрины лежат образцы медных украшений и фрагменты инкрустированного стеклянного браслета (Иврис Квабеби, IX—X вв.)

В углу размещается фото Руставской крепости. Рустави, один из древнейших грузинских городов X—XIII вв., являлся важным административным и торговым пунктом. Город был окружен защитной крепостью.

Между витринами № 9 и № 10 стоит обнаруженный в Урбиси Квеври (V—VII вв.).

Витрина № 10. Экспонируются образцы двух наиболее распространенных видов керамического производства X—XI вв. — простой, обожженный в красный цвет кувшины для кухонного назначения и глазированные миски. Поливные изделия характеризуются многоцветными геометрическими и растительными орнаментами. Для украшения применялась разноцветная глазурь (Тбилиси, Рустави, Дманиси, Арещи). Здесь же выставлены бусы из Иврис Квабеби.

На стене размещается ген. план Джавахетского Ахалкалаки, расцвет города совпадает с эпохой возникновения грузинских феодальных городов.

Витрина № 11 открывается генеральным планом Дманиси — одного из сильнейших грузинских городов с высокоразвитым городским хозяйством. Дманиси был расположен на пути следования к восточным странам, что способствовало его быстрому продвижению. В витрине, в основном, представлены предметы из этого городища, а также материал из Тбилиси и одна миска с радиальными полосками из Уджарма. Здесь же выставлены многоцветные образцы зеленой глазированной керамики X—XI вв. — миски, горшки, сосуды для мацони, солонки, блюда, кубки и др. На стене — два браслета из зеленого и черного стекла.

Витрина № 12 посвящена одной большой группе глиняных изделий XI—XIII вв. — голубой поливной керамике. Здесь представлены большие блюда, горшок для цветов, кастрюли, кувшины, миски, светильники, часть украшенной шишечками посуды неопределенного назначения, солонки. Разнообразны и виды орнаментов и способы украшения — подглазурная гравировка, зарисовка кистью, ангобирование и др. Мотивами для украшения служили узелки, спирали, растительные и геометрические орнаменты, изображения

животных и птиц и др. Большая часть материала обнаружены на Дманисском городище, есть и предметы из Тбилиси.

На стене размещается фото одного из дманисского «марани», датированного XII—XIII вв.

В хозяйственном быту средневековых грузинских городов гончарное производство — изготовление глиняной посуды — занимает ведущее место. Обнаруженное во время археологических раскопок мастерские свидетельствуют о наличии местного производства. Одна такая керамическая мастерская была раскопана в старом районе Тбилиси. Здесь обнаружены печи для обжига посуды, готовые изделия, бракованный материал и связанные с производством предметы. Датированная XIII в. мастерская была уничтожена во время внезапного нападения врага. Здесь же обнаружен скелет — возможно хозяина мастерской.

Витрина № 13. На стене размещается план керамической мастерской Тбилиси и разрез печи. Здесь же представлены орудия, применяемые при обжигании изделий в печах — глиняные треножки, клинья, скобы, готовая продукция и брак. В правом углу витрины — обломок клина с сохранившимся отпечатком фаянсовой посуды (Дманиси). Это свидетельствует о местном производстве фаянсовых изделий. В левом углу — три миски из Жинвальской мастерской.

В витрине № 14. Представлена украшенная разноцветной глазурью посуда XII—XIV вв. (Тбилиси, Дманиси, Жинвали, Ареш). Изделия покрыты многочисленными орнаментами, растительным мотивом, шахматной сеткой, треугольниками, розочками, радиальными лучами и др. Для подобных изделий характерен полихромизм — применение разноцветной глазури.

Здесь же размещается фото тбилисской мастерской во время ее раскопок.

Витрина № 15. Здесь выставлены образцы художественной керамики XI—XIII вв., в основном миски, украшенные изображениями птиц (Тбилиси, Дманиси, Ареш). Птичий мотив является характерным элементом грузинской художественной керамики. Он встречается часто, притом в различных формах. Почти каждый из них изображен в естественных условиях, украшен растительным орнаментом. Встречаются изображения нежных и безобидных голубей, также хищных птиц, стоящих в боевой позе, тело их часто стилизовано.

Витрина № 16. Представлена одна группа грузинской художественной полихромной керамики XII—XIII вв. с

изображениями людей и животных. В верхнем ряду витрины слева направо размещены миски с изображениями: быка и мужчины (Жинвали); танцовщицы, женщины — птицы (Жинвали), льва (Каспи). В центре витрины расположены два мисок с изображениями человеческих лиц (Дманиси, Жинвали, Гавази).

По экспонированным другим образцам из Дманиси, Жинвали и Гавази можно различить изображения льва, онагра, цапли, собаки и др. В центре витрины стоит светло-обожженный одноручный высокий кувшин (Жинвали), справа — обнаруженное в Чапале поливное албарело темнозеленого цвета с арабской надписью. На фотографии изображен момент раскопок монастырского комплекса Ванис-Квабеби.

Витрина № 17. В XI—XIII вв. наряду с художественной керамикой большого развития достигает и производство неполовной кухонной глиняной посуды. На высокий технологический уровень производства указывает тонкий черепок и совершенные формы изделий. Сосуды больших размеров часто украшали цилиндрическими печатями с изображениями различных птиц и животных. Подобные образцы расположены на дне витрины (Дманиси, Тбилиси). На стене размещены образцы тонкостенных изделий обнаруженных в Тбилиси и Дманиси. На одной из них (слева — вторая) сохранился фрагмент персидской надписи (перевод: «напротив его лев с разинутой пастью... это гончарный дом...»).

Хозяйственная глиняная посуда средневекового периода представлена широким ассортиментом. Обожженная из глины толстостенная посуда «квеври» была единственной для хранения вина, глиняная посуда применялась для содержания различных продуктов, ношения воды и мерки, приготовления пищи, для питья и столовых принадлежностей.

Подобные глиняные изделия в основном внешне простые, без украшений, хотя и нередко встречаются с рельефными или другого вида орнаментными мотивами. Функциональное назначение посуды диктовало мастеру соответствующую форму и технологию. Вот почему наблюдается такое многообразие форм в изделиях каждодневного пользования.

В XI—XIII вв. в Восточных странах распространяется один вид глиняных изделий, в науке по внешнему виду именуемый «сфероконическим сосудом». Изделие сферическое с конусообразным дном, имеет толстые стены, низкое горло и узкое отверстие. Существуют различные мнения относительно его назначения — некоторые считают его метательной гранатой, другие —

сосудом для переноски ртути, трети для переноски святой воды из Мекки после пилигримов. Сфероконусы имели множество назначений и этим объясняется и их чрезмерное распространение. Они представляют предмет, характерный для материальной культуры стран Ислама.

Витрина № 18. Здесь представлены глиняные изделия XI—XII вв.: слева в два ряда и вниз витрины «сфероконусы», кувшины, рельефно украшенные широкогорлые сосуды, части сосудов предназначенных для воды, солонки (Тбилиси, Дманиси, Гударехи).

В вещественной культуре средневековья нередко встречаются изделия из кости — они в основном применялись для украшения различных предметов: выточеными из кости и рога пластинками украшали оружия, предметы рукоделия, туалетные коробки, изготавливали рукоятки саблей и кинжалов, хозяйственные предметы, застёжки, пуговицы, пряжки и т. д. Костяные изделия часто украшали рельефными узорами, выцарапанными орнаментами — чаще кружочками с точками по середине. Как выясняется работа над костью и рогом была отдельной отраслью ремесла и требовала отдельной специализации. Такая ремесленная мастерская, датированная XII—XIII вв. была раскопана в городище Дманиси. Здесь был богатый материал кости и рога, заготовки, а также рабочие инструменты — циркуль, резак и др.

Витрина № 19. Представлены в основном изделия из кости. В первом ряду — хозяйственные орудия из кости, железные инструменты для обработки кости, украшения с вырезанными на них кружочками, прясла и застёжки. На досках разложены части оленьего рога, предназначенные для обработки, шахматные и другие игральные кости, а также предметы различного назначения. На полу витрины лежат каменные грузила. Материал обнаружен в Дманисской мастерской по обработке кости и в Жинвали.

Хорошим материалом для иллюстрации подъема сельского хозяйства X—XIII вв. является хозяйственные орудия труда, обнаруженные в результате археологических раскопок. Сцены хозяйственной деятельности, встречаем и в старинных миниатюрах; на интенсификацию хозяйства указывают построенные или восстановленные в X—XIII вв. оросительные системы. В связи

плоские черепицы с грузинскими надписями. Надписи (слево направо);

1. Квенипневели.
2. Не читается.
3. Столб животворный помилуй Сагину.
4. Не читается.

Внизу витрины: обломки фасадных черепиц антефиксов с изображением человеческих лиц (Чуле, XII—XIII вв.); шестигранные глазированные плиты (Тбилиси, XIII в.); Художественные плиты восточного происхождения (Тбилиси, XIII в.); разные черепицы с грузинской надписью.

Прямоугольные глазированные плиты бирюзового цвета (Тбилиси, XIII—XIV вв.).

На правой стене витрины размещены два обломка плиты с изображением человека с персидской надписью (Тбилиси, XIII—XIV вв.). На фото изображена одна из церквей Ареши во время археологических раскопок.

За «Эпохой Новых Городов» (IX—XI вв.), которая совпадает с возникновением и утверждением грузинского феодального города, следует эпоха расцвета городов (XII—XIII вв.). Это — период дальнейшего подъема городской жизни, когда непомерно возрастает их роль в экономическом быту страны. Города этого времени являются основными торгово-ремесленными центрами страны и их основное население составляют торговцы и ремесленники. Этот слой населения не являлся однородным — наблюдаются экономические и социальные различия. Города в это время живут бурной, кипучей жизнью, происходит торговля с иностранными государствами, местные купцы играют посредническую роль в товарном обороте. Торговля и купля-продажа обеспечивалась хорошими дорогами, охрана которых являлась государственной задачей. «Никто не мог грабить караван», — писал летописец Давида Строителя. По арабским источникам столица Грузии была связана с известными восточными центрами благоустроенными дорогами. На дорогах на расстоянии одного дня пути стояли гостинные дворы-караван-сарай, где путники могли отдохнуть. «Негодные дороги» были вымощены, через реки и овраги были проложены мосты. Данные археологических исследований и письменных источников свидетельствуют о том, что грузинские города имели торговые связи с Византией, Персией, Россией, Египтом, Сирией, Средней Азией, Китаем и другими странами.

Витрина — 23. Экспонируются стеклянные и фаянсовые изделия XI—XIV вв. местного и импортного производства. На стене фаянсовые бусы и стеклянные браслеты (Дманиси, Гавази, Ареш), фаянсовые изделия завезенные из Персии (Рустави, Дманиси).

На первой полке стоят стеклянные флаконы, браслеты и фаянсовая солонка (Дманиси, Ареш); на второй полке — оконная рама и стекла (Рустави, Чапала); на третьей полке — готовые изделия, железный крюк и остатки печи, обнаруженные во время раскопок Натбеурской стеклянной мастерской, здесь же экспонированы полуфабрикаты и брак. Внизу витрины разложены два фрагмента фаянсовой посуды (Рустави, XIII в.), фаянсовый горшочек, две пиалы (Иран, XIII—XIV вв.) и китайский селадон (XIII в.).

На стене размещены план и реконструкция Караванского Караван-сарая, датируемого XII—XIII вв.

Витрина № 24. Завезенные из Ирана медные и латунные изделия XI—XIV вв.: большие медные тазы, бронзовые ступы, подсвечники, большая миска и гофрированный маленький кувшин.

Справа — латунный однотрубный кувшин, украшенный медными и серебряными инкрустациями. Мастер — Махмуд Ибн Мухамед Аль-Хереви (Герат 1181—1182 гг.).

На стене — фото караван-сарая Джавахетского Ахалкалаки.

В центре зала размещена мозаика Шухутской бани (IV—V вв.).

Слева — стелла из сел. Кашаури (IX—X вв.).

ЗАЛ III

(X—XIV вв.)

В результате почти двухвековой борьбы, на рубеже X—XI вв. произошло объединение грузинских феодальных политических единиц — Абхазии, Гао-Кларджети и Шида Картли. Первым царем объединенной Грузии стал Баграт III Багратиони (978—1014). Этим был заложен фундамент политическому подъему грузинского монархического объединения. Позднее к нему присоединилось Кахет-Эретское царство, от иноземных захватчиков были освобождены Дманиси (1121 г.) и Тбилиси (1122 г.). Административным центром объединенной Грузии вновь стал Тбилиси, который богатством и красотой не уступал большим городам Востока.

В этот период Грузия достигает больших успехов на политическом поприще, что, наряду с другими факторами, было обусловлено и ее экономическим могуществом. Рост масштаба производства, укрепление внутреннего рынка, обилие товарной продукции открывали путь торговле и товарообороту, как внутри страны, так и за ее пределами. В результате в стране накопилось богатство.

Зал посвящен материалам, отражающим социально-политическую обстановку и культуру Грузии X—XIII вв. Вокруг стены слева направо копии фресковых изображений некоторых грузинских царей и феодалов в следующей последовательности:

Баграт III (978—1014, Бедна, XIV в).

Давид Строитель (1089—1125, Гелати, XVI в).

Георгий III (1156—1184, Вардзия, 1207—1213 гг).

Тамар (1184—1213, Вардзия);

Лаша-Георгий (1213—1223, Бертубани);

Саргис I Атабаг (1268—1285, Сапара);

Бека Мандатуртухуцеси (1285—1306, Сапара);

Саргис II Самцхийский спасалар (1306—1334, Сапара).

Между фресками Давида Строителя и Георгия III висит карта Грузии начала XIII в., на которой обозначены границы страны, ее основные пункты, поданные и вассальные государства и сферы влияния. Феодалная монархия Грузии охватывала почти все Закавказье, сфера ее политического влияния распространилась на северный Кавказ и Трапизонское царство. На этой же карте обозначены грузинские просветительские центры за пределами ее территории.

На стенах расположены фото архитектурных памятников X—XIII вв. (Ошки—X в; Хахули—X в.; Храм Баграта—XI в.; Светицховели—XI в.; Алаверди—XI в.; Гелати—XII—XIII; Икалто—XII—XIII; Пицунда—X; Хертвисская крепость, Беслетский мост XI—XII; Кахский мост—XIII).

На правой стене висит копия фрески из Квабисхевской церкви (XIII в.), на которой изображены два лица и грузинская надпись «Шота и Иани». Предполагают, что это портрет Шота Руставели. Здесь же фото фрески из Иерусалимского Джварского монастыря, которое также приписывают Шота Руставели. На этой же стене имеется копия двух строк из «Витязя в тигровой шкуре», сохранившихся на стене Ванисквабского монастыря. Надпись относят ко второй половине XV в.; она самая древняя среди сохранившихся рукописей «Витязя в тигровой шкуре».

В зале экспонируются два камня с высеченным изображением рук—значительные юридические документы средневековья и стелла.

В центре зала слева размещается обнаруженный в Архоти камень с текстом пожалования, выданным царицей Русудан (1223—1245); «Святой Георгий Кавтинский повелением моим Русудан: и велею божьею неприкосновенная земля ихняя с имуществом и прибылью и никто не нарушит указ этот».

В центре зала справа стоит каменная стелла с изображениями руки, креста и инициалами Багратионов (сел. Чхиквта, XIII в.).

На правой стене зала размещена каменная стелла из Гунья-Кала с изображением руки, знака Багратионов и грузинской надписью: «Именем Господа и велению равных Богу Тамар и Георгия Чкондидели, Закарый, Шалва, раб Овсин, терпением Вачеса Джульбая рукою сына Иоана приложена здесь рука эта Богу равного царя царей Георгия». «Рука» датируется 1207—1212 гг.

Витрина № 25. На стене слева — украшенные парой сфинксов и арабской надписью два зеркала и подвеска — памятники весьма распространенной материальной культуры восточных стран.

В центре витрины позолоченный серебряный кубок, украшенный растительными геометрическими орнаментами, на дне которого имеется медальон с изображением барса; В витрине три фаянсовых сосуда персидского происхождения; кубок, кувшин (Дманиси, XIII в.) и горшочек. Внизу витрины — два бронзовых плоских предмета из Дманиси, украшенные арабскими надписями (XIII в.).

В витрине экспонируется часть пяти кладов серебряных и медных монет (слева направо), обнаруженных в разное время на территории Грузии.

Обнаруженные в 1953 г. в г. Тбилиси, у Метехского моста серебряные монеты, чеканенные именем Амира-Джафара (XI. 104 шт.).

Медные монеты (234 шт.), чеканенные именем Георгия III (1156—1184), Тамар (1184—1213) и Лаша Георгия (1213—1223), обнаруженные в Рустави в 1950 г.

Византийские анонимные медные монеты XI в. (180 шт.).

Обнаруженные в Крцаниси (1935 г.) медные монеты (696 шт.), чеканенные в 1227 г. именем царицы Русудан.

Обнаруженные в сел. Веджини в 1924 г. медные монеты (104 шт.), чеканенные в 1200 г. именем Тамар и Давида.

На полке витрины разложены образцы монет, чеканенных именем грузинских царей X—XIII вв. (Баграт III, Давид Курапалат, Георгий II, Давид Строитель, Деметрэ I, Георгий III и Тамар, Тамар, Тамар и Давид, Лаша Георгий, Русудан).

Рядом с витриной стоит украшенная богатыми орнаментами и грузинскими надписями деревянная дверь из сел. Мгвимеви, датируемая XI в. Рядом, на стене, обнаруженная в

пещере Трехви (Карельский р-н) каменная плита с рельефным изображением креста из плетеного орнамента, обрамленная таким же орнаментом и украшенная растительным мотивом. На плите имеется грузинская надпись: «Святой Архангел Михаэл, я Леонтий Мровели великим терпением своим возвел пещеру эту иконам божьим и будет это пристанищем во дни тяжелые детям Собора Руисского во время набега султана Альфарслана» (1066 г.).

В тексте упомянут Леонтий Мровели известная личность XI в., автор произведений, вошедших в сборник «Картлис Цховреба» (История Грузии).

Витрина № 26. Изделия XI—XIII вв.: на стене слева расположены три серебряных позолоченных кубка из Ванис Кваби (XII—XIII вв.). Внизу витрины — три стеклянных сосуда из Жинвали и Гавази. На досках по середине внизу витрины разложены золотые, серебряные и фаянсовые украшения из «Дманисского клада». В центре, на стене — крест и энколпион, справа — фаянсовые бусы из Болнис и подвеска из Дманиси. На подставке стоит серебряный кувшин, украшенный грузинской надписью, где упоминаются царь Георгий III и Амир Кавтар (XII в., муляж). На правой доске лежит покрытый тонким слоем золота круглый и плоский медальон с рельефным изображением Св. Георгия.

Витрина № 27. На стене позолоченные серебряные иконы с грузинской надписью (Чартали, XI в.), серебряная икона (Хада, XIII—XIV вв.) и медная матрица с изображением Св. Павла (Бохваури, XI в.). Внизу витрины расположены образцы грузинских шелковых тканей (сел. Ипхи и Чажаша. X—XII вв.).

Витрина № 28. На стене позолоченный серебряный крест и части иконы с грузинскими надписями (с. Балта, XI в.). Внизу витрины, в центре вырезанная на дереве икона (Хада, XI в.), образцы шелковых тканей (сел. Ипхи, XII—XIII вв.) и каменная печать для святого хлеба (Гуния Кала, XIII в.).

ЗАЛ IV

(XV—XVIII ВВ.)

К середине XV в. в результате внутрифеодальных распрей, а также вмешательства извне, Грузия распалась на независимые царства и княжества, Резиденции вновь образовавшихся единиц превратились в политические и экономические центры. Такими были Тбилиси и Гори в Картлийском царстве, Грими и Загеми (Базари) в Кахети. Кутаиси в Имерети, Ахалцихе в Самцхе. Эти города представляли собой и культурные центры.

О памятниках материальной культуры этого периода можно судить по находкам, обнаруженным в результате археологических раскопок и разведок в Тбилиси, Греми, Загеми, Ностэ, а также сохранившимся в быту предметам.

Витрина № 29. На стене размещены фото Гремской церкви Архангелов и момент раскопок городской бани; На стене обнаруженное в Греми блюдо с зеленой глазурью и персидскими надписями: «Заздравие»; «Да будет обилие»; «Да будет веселье»; «Да будет счастье»; «Да будет благословлен»; «Если забота твоя не будет другом сердцу моему, то дела мои сердечные пойдут к трудностям. Мое (сердце) довольствуется и тем, что приятно тебе мучить сердце мое».

Стих: „Скажи мне как тебя зовут?

И где небесах обитель ты сыскала
Быть может стан твой (хоть на миг)
замрет

Чтоб сердце бедное покой вновь отыскало“.

На полке: сосуд покрытый синей глазурью, кувшин с ручкой, миска с бирюзовой глазурью и кобальтом расписанная миска (конец XVI в. начало XVII в. Греми); Сосуд шаровидным туловом, расписанная кобальтом (Ванис Квабеби).

На нижней полке размещается обнаруженный в 1969 г. в Загеми (Базари) клад серебряных монет (196 шт., I половина XVII в.). Некоторые монеты чеканены в самом Загеми. Здесь выставлен кувшин в котором был спрятан клад.

В левом углу витрины иллюстрированная миска, в правом же углу — четыре белые тарелки; обнаруженные в Ностэ во время раскопок резиденции Георгия Саакадзе.

Внизу витрины находится неглазированные миски и светильники из Греми. На полке поливные кубок, тарелка и блюдо из Ностэ.

Витрина № 30. На стене — расписанная кобальтом и украшенная прозрачной глазурью посуда из Тбилиси, сердоликовые бусы из Дманиси и расписанный кобальтом фаянсовый кубок с изображением животного на дне (жеребенок? Ахалкалаки XVIII в.). На фото запечатлен момент раскопок Гремского Караван-Сарая.

Внизу витрины размещены обломки стеклянной посуды, а также поливная посуда (Тбилиси, Дзвели Гавази, Дагестан).

Витрина № 31. Медно-латунная посуда XV—XVIII вв. завезенная в Грузию из Персии и Дагестана: большие миски

с ножками, одноручные и безручные сосуды наподобие чайников, подсвечники, украшенные разнообразными надписями. На стене репродукция картины старого Тбилиси Турнефора.

Витрина № 32. На стене слева: рельефно обработанный серебряный кубок с грузинской надписью: «Кубок этот принадлежит Святому Георгию Гамканухи» (С. Мшвидобиани, Лагодехский р-н. II половина XVI в).

Плетенный серебряный пояс и два небольших кубка (Мшвидобиани) с грузинскими надписями: «Кубок этот принадлежит Святому Георгию Гамканухи», «Жертвую я, Саудомиса воспитатель Георгия. Вам святому Георгию Гамканухи кубок этот Георгия в здравие благодателя царя Александра и за победу его. Жертвую тебе Святой Георгий малое это пожертвование и делай царствование Александра (Доблестным) и способствую его победе (над врагами)».

Внизу витрины слева — серебряный одноручный кувшин с грузинской надписью: Упомянутся военачальник Агиашвили Иоан.

Серебряный высокогорлый кувшин с грузинской надписью: «Жертвуем тебе царь царей владетель Баграт и супруга наша владетельница царица Тамар кувшин этот спасителю Мулаха за царствование наше в год триста пятьдесят пятый» (1667 г.).

Серебряный массивный кубок с грузинской надписью: «Кубок этот принадлежит царю Александру».

Две серебряные тарелки и часть ножек из сел. Мшвидобиани (II половина XVI в).

Небольшая серебряная пиала, верхняя часть флакона и украшенный точечками и кружочками флакон из кости.

Витрина № 33. Знамя царя Вахтанга VI (1711 г). В центре на троне восседает венценосец Давид, в руке — арфа, вокруг шар, праща, весы, корона, мечи и дверная занавесь. В каждом из четырех углов ангелы. Вокруг знамени надпись.

«Вступишь, Господи, в тяжбу с тяжущимися со мною, побори борющихся со мною, возьми щит и латы и восстань на помощь мне; обними меч и прегради путь преследующим меня; скажи душе моей: «Я спасение твое!»

Я обрел Давида, раба Моего, святым елеем Моим помазал его. Рука Моя пребудет с ним и мышца Моя укроет его. Враг не превозможет его, и сын беззакония не притеснит его. Сокрушу пред ним врагов его и поражу ненавидящих его. И истина Моя и милость Моя с ним, и Моим именем возвысится рог его. И положу на море руку его, и на реки — десницу его. И я сделаю его первенцем, превыше царей земли, вовек сохраню ему милость Мою, и завет Мой с ним будет верен. И будет вовек семя его» 1711 г.

Витрина № 34. На стене медная домашняя утварь с грузинскими надписями слева направо: «Принадлежит это Саакадзе Георгию и Шиоши». (Арзрум. I пол. XVII в).

«Царь Вахтанг» (Коджори, 1716—1724).

«Царь Вахтанг» (Коджори).

«Царь Бакар» (Коджори).

«Царь Бакар» (Коджори).

«Дареджан дочери Каихосро» (Коджори).

«Княжна Текле» (Коджори).

На стене справа астроляб, принадлежащий согласно надписи Царю Вахтангу VI (1716—1724).

В центре витрины на подставке серебряный потир с надписью: «Я Синджиашвили священник Петре заказал изготовить потир этот во спасение души моей и супруги моей Тамар и воспитании детей моих».

Внизу витрины расположена различная медная утварь XVII—XVIII вв.

Витрина № 35. Представлены образцы восточного вооружения XVII—XVIII вв.: шлемы, алебарды, копья, украшения, скипетр. Большинство из них инкрустировано и украшено персидско-арабскими надписями.

Витрина № 36. Представлены образцы вооружения XVII—XVIII вв.

На стене, слева два кремневых ружья, хевсурская кольчуга и сабля местного производства. Внизу витрины на полке: натруска, уздечка и рукоятка кинжала из кости, хевсурские щиты, шлем и седло, кольчуга имеретинского царя Александра III (1639—1660), сабля с арабской надписью и сабля, согласно легенде, пожертвованная Шах-Абасом Мравалдзалскому монастырю. Справа ружье царя Бакара» (1717—1719) с надписью: «Ружье Крымское царя Бакара».

Витрина № 37. На стене висит деревянная живописная икона с грузинской и арабской надписями.

Серебряный кубок с грузинской надписью: «Тебе церковь Святого, славного и великого мученика Георгия именуемого Ломиса кубок этот жертвует на твое покровительство сын царя всея Грузии Ираклия II Вахтанг владетель Арагвского (ущелья) 1792 года в ожидании второго нашествия Ага-Магомед-Хана и явились мы на праздник твой и были с нами Арагвийцы все и величественное твое церковное знамя перенесли в Наваревскую церковь и поклялись там все арагвийцы служить нам верою и быть с нами в походах как один и кто нуждаться будет в убежище добром его защитит и посему в уважение, величавого знамени твоего жертвуем тебе кубок этот и прими его как дар божий и молись за арагвийцев тех кто погиб в битве с Ага-Мамед Ханом ибо есть они достойны житья вечного».

Нижняя часть потира с грузинской дарственной надписью. Потир был пожертвован Русской церкви монахиней Домна в 1780 г.

Серебряный кубок с грузинской надписью: «Осмелюсь подносить пожертвование это Русской церкви божества я рабыня твоя Тамар дочь Давида Абашидзе и супруга Мирманоза сына Эристави».

Внизу витрины слева на первой подставке серебряный кувшин и кубок. На первой полке слева серебряный кубок с грузинской надписью: «жертвую тебе славному Ломиса великомученику Святого Георгия. Арагвийский Эристави Бежан».

Серебряный кубок царевича Парнаваза с Грузинской надписью.

Серебряный кубок.

Серебряный подсвечник с грузинской дарственной надписью: Подсвечник пожертвован Русской церкви в 1784 г.

На второй полке деревянный крест, серебряный кубок и два серебряных подсвечника.

На стене витрины в правом углу икона с грузинской надписью: «Икона эта принадлежала царю Теймуразу и когда он отбыл в Россию в 1760 г. иконой этой в Мцхетской церкви благословил он Картли в наследство внуку своему Георгию».

Археологические материалы экспонированные на «Выставке материальной культуры Грузии IV—XVIII вв.» добыты нижеследующими археологическими экспедициями (список по алфавиту, в скопках указаны руководители экспедиций).

- Арешская археологическая экспедиция (Л. Чилашвили).
Ахалкалакская археологическая экспедиция (Е. Джандиери).
Ванис-квабебская археологическая экспедиция (Г. Гаприндашвили).
Вачнадзванская реставрационная экспедиция (Н. Алхазисвили).
Гаьазская археологическая экспедиция (Л. Чилашвили).
Гремская археологическая экспедиция (П. Закарая).
Гударехская археологическая экспедиция (Л. Мухелишвили).
Дманисская археологическая экспедиция (Л. Мухелишвили, В. Джапаридзе).
Жинвальская археологическая экспедиция (Р. Рамишвили).
Загемская разведочная экспедиция (Л. Чилашвили).
Иврис-квабебская археологическая экспедиция (Б. Мчедлишвили).
Казретская археологическая экспедиция (М. Синауридзе).
Квемо-алевская археологическая экспедиция (Н. Апхазава).
Коготонская археологическая экспедиция (С. Ментешвили).
Лочинская археологическая экспедиция (Г. Ломтатидзе).
Мартазисхевская археологическая экспедиция (Н. Угрелидзе).
Мцхетская археологическая экспедиция (А. Апакидзе).
Мцхета-Самтаврская археологическая экспедиция (А. Апакидзе, Г. Гобеджишвили, А. Каландадзе, Г. Ломтатидзе).
Нокалакевская археологическая экспедиция (П. Закарая).
Ностинская археологическая экспедиция (П. Закарая).
Орбетская археологическая экспедиция (Н. Угрелидзе).
Руставская археологическая экспедиция (Г. Ломтатидзе, Ц. Чикондзе).
Тбилисская археологическая экспедиция (Г. Ломтатидзе, О. Джапаридзе).

Уджармская археологическая экспедиция (Г. Ломтатидзе).
Урбнесская археологическая экспедиция (Г. Ломтатидзе,
Н. Бердзенишвили, П. Закарая).
Храмская археологическая экспедиция (Н. Бахтадзе).
Цебелдская археологическая экспедиция (И. Гзелишвили).
Цилканская археологическая экспедиция (А. Апакидзе).
Шенакоиская археологическая экспедиция (Р. Долаберидзе).

ROOM I

THE EARLY FEUDAL PERIOD

(4th—9th centuries)*

In Georgia, the period of the Middle Ages, spanning fifteen hundred years, commenced in the 4th cent. A. D. It was due to two major developments: (a) the triumph of feudal relations, i. e. a new socio—economic formation, and (b) the proclamation of Christianity—the ideology of a new social force—as the state religion.

Three types of feudal relations are known in Georgia: early, middle and late. The early feudal period (4th—9th cent.) was one of complex political and socio—economic changes—the time of consolidation of new cultural and historical traditions, and of laying the foundations of the Georgian feudal state.

The triumph of feudalism in Georgia produced a peculiar picture of economic development: a relatively fast and intensive rise in agriculture, while urban economy was less efficient in comparison with the Classical period. The main branches of agriculture were: field-crop cultivation, viticulture, and livestock farming. Varieties adapted to local natural conditions, raised though long-term selection, were widely known at the time. This is best illustrated by the high level of specialization in varieties of cereals and the vine.

It should be noted that of the 12 species of food grains^s 10 were found in Georgia, including such endemic species as **Macha** and **Zanduri**. Furthermore, all the principal cereal crops of Georgia were represented both by the main forms and by individual species and varieties.

* Translated by A. A. Chanturia.

Viticulture held a leading place in the agriculture of early feudal Georgia. Along with the evidence of written sources, this is attested by the archaeological studies of recent years: wine—cellars (*marani*) with a large number of wine jars (*kvevri*), wine vessels, etc.

Georgia is rightfully called one of the homes of viticulture: about 500 species of the Georgian vine were known. The local varieties were grown through selection, with account of the natural conditions of the different areas of Georgia, preceded by a centuries—old process of search. Thus, in all corners of Georgia—Kartli, Kakheti, Imereti, Megrelia, Racha-Lechkhumi, Guria, Achara, Samtskhe, Abkhazia — different varieties of vine were grown and distributed with account of local conditions.

The progress of farming in a large measure depended on the manufacture of improved types of agricultural implements, tools and devices needed in economic processes. Special mention should be made of irrigation, the construction of one of its main systems falling to the early feudal period (4th—6th cent.). Some of the old irrigation systems were renewed at the same time.

The wide use of improved farming implements, the creation of irrigation systems, and the intensive economic output contributed much to the development of large—scale feudal land ownership and, in the final analysis, to the economic progress of the country.

The exhibition of Room I opens with a map of Georgia of the 4th—5th centuries, showing the country's political entities, its borders, and major administrative and economic centres.

In the early feudal period the foundation was laid for the establishment of a powerful Georgian feudal state holding a vast territory and with a population speaking the Georgian language. A quotation from Grigol Khandzteli, a 10th—century Georgian figure is presented on the stand: „Georgia is a vast country in which divine worship is conducted and all prayers are offered up in the Georgian language“.

The inspection of the exhibition begins with three clay vessels and a millstone, these objects being symbolic, as

it were, for they represent field crop cultivation and viticulture--the basic economic power of the early Middle Ages; a cross carved on one of the vessels points to the ideology of the period.

C a s e 1. Earthenware crockery and metal wares of the 4th—6th cent. Here are wine vessels: clay jars of various shapes and sizes, dippers (*khapi*) for drawing wine from wine jars (Urbnisi), iron hoes, axes and sickles (Urbnisi, Nokalakevi, Tsebelda), kitchen utensils: a basin and pots (Urbnisi) as well as clay whoris (Nokalakevi).

A photo of the Urbnisi wine—cellar and a diagram of the 4th—6th cent. irrigation canal serve to illustrate the agriculture of the period.

C a s e 2. Clay and metal wares of the 4th—7th cent.: earthenware jugs and pots (Urbnisi), lamps (Nokalakevi), fragments of an anthropomorphic vessel (Shenako), hammered copper cauldrons and two dishes (Urbnisi), iron spearheads (Tsebelda). On the wall of the case: diagram of the reconstruction of the Urbnisi wall, a well-known Georgian city of the Classical and early feudal times (in Kareli district).

C a s e 3. Metal weapons and tools of the 4th—7th cent. Iron spear—and arrowheads, swords, remains of chain mail with a fragment of a sword (Urbnisi, Tsebelda, mtskheta), as well as iron knives, axes, nails, and a bit (Nokalakevi, Tsebelda). On the wall: a diagram and axonometric projection of the walled city of Ujarma, political centre of Kakheti and royal residence of the early feudal period. The diagram bears a quotation from the 11th—century historian Juansher: „Vakhtang established his seat at Ujarma and built it up with matchless edifices“.

C a s e 4. Ornaments of the 4th—7th cent. Articles of metal, bone, precious and semi—precious stones: bracelets, rings, earrings, beads, buckles, clasps, etc, (Mtskheta, Urbnisi, Areshi, Shenako Aspindza, Qoghoto, Tsebelda). Here are also three amphorae discovered at Nokalakevi, with a photographic illustration of the excavation site.

At the bottom of the Case, between the buckles and fibulae are pans of a balance and blanks (6th—7th cent.) found in the so-called „goldsmith's“ burial (Mtskheta. Samtavro). On the wall is a

schematic plan of Mtskheta, the ancient capital of Iberia, with a quotation from the 11th-century historian Leonti Mroveli: „Where gods rule and kings reign“.

Case 5. Is largely taken up by glassware and materials connected with glass manufacture (4th—8th cent.): small, thin-walled, embossed vials, narrow — kneched vessels manufactured by the same technology; wares of thick glass (Mtskheta, Tsebelda, Martaziskhevi). Some of these are decorated on the surface with round notches (Urbnisi). Attached to the wall in the corner of the Case is a glass dish with a representation of a peacock and a Greek inscription: „Drink, live“. The local manufacture of glassware is illustrated by fragments of a kiln wall (discovered in Orbeti) with remains of a thick layer of glass on them, as well as finished specimens and waster (8th cent.). Exhibited also are colour pebbles (Orbeti) used in the decoration of walls and floors of the interior. In the centre is a large blue-glazed storage jar with four handles—one of the early specimens of glazed earthenware (7th cent. Iran).

Early medieval money circulation is illustrated by Roman (4th cent.), Georgian—Sasanian (6th—7th cent.), Byzantine (5th—7th cent.), and Arab (8th—9th cent.) coins. On the wall of the case is an axonometric projection of 5th—6th cent. Tbilisi. The commencement of wide-scale construction in Tbilisi is linked to the name of the outstanding Georgian King Vakhtang [Gorgasali (5th cent.), of whom the historian Juansher (11th cent.) wrote: „Vakhtang built the city of Tbilisi, and he laid its foundation“. On the wall is a photo of the Samtavro burial (Mtsketa), containing typical stone chests.

Case 6. Materials of the 4th—8th centuries: glass vessels (Mtskheta), bone—and metal pins, rings, pendants (Mtskheta, Urbnisi, Alevi), a red earthenware dish (Areshi, 8th cent.), coloured mosaic pieces (Tsrcmi, 7th cent.). In the centre, on the wall is a gypsum copy of a seal—intaglic representing a man's profile with a Greek inscription. It is tentatively considered to have belonged to „Usa the Pitiakhsh“. The original is preserved at the **Bibliothèque Nationale** in Paris. On the wall is a plan of Tsikhe—Goji (Archaeopolis, modern Nckalakevi) the capital of Egrisi. An explanatory note quoted from Vakhushti Bagrationi (18th cent.) reads: „This stronghold has three walls, and it is Tsikhe—Goji“.

As is known, ancient Georgia practised paganism, with a characteristic diversity of beliefs and cultic rites. Towards the beginning of our era idolatry appears to have prevailed. At about the same time, under Persian influence, Zoroastrianism (fire worship) began to penetrate increasingly.

According to written sources, the spread of Christianity in Georgia began in the first century. However, this view is not shared universally. According to the sources in question, the Virgin Mary sent the Apostles Andrew the First Called and Simon the Canaanite to disseminate Christianity in Georgia. They preached the new religion in Southern Georgia, Samtskhe, Samegrelo and Abkhazia. Notwithstanding some initial success, the pagan cult was soon restored as the result of the opposition of the ruling circles. According to the written sources, Simon the Canaanite is buried in Anakopia (modern Akhali Atoni).

In Kartli, Christianity was proclaimed the state religion in 337. According to written sources the diffusion of the new religion in Georgia is linked to the name of St. Nino, who came to Mtskheta from the south, via Javakheti. King Mirian and his family were the first to adopt Christianity, followed by representatives of the ruling class. According to the written tradition, St. Nino died while preaching Christianity in Kakheti and was buried at the monastery of Bodbe (Sighnaghi).

The spread and adoption of Christianity as the state religion occurred in conditions of a complex socio—political struggle. The new religion was of great importance for the administrative, cultural and intellectual development of the country, for it helped to strengthen feudalism, to unite the country, and to form a single cultural and economic system. Christianity played an immense role in the attainment of the country's political independence. Henceforward, Christian culture prevailed in Georgia, though the process of the establishment of the new religion was far from painless or uniform. It entailed a long and bitter struggle with paganism, the latter being backed by powerful Iran. The religious struggle resulted in the destruction of numerous pagan temples and sanctuaries, specimens of pagan literature and cultic mo-

numents. Their place was taken by crosses, stelae, and churches. Translated and original Christian literature began to appear.

Case 7. Is devoted to the diffusion of Christianity in Georgia. In the centre is a copy of the 11th-century work „The Conversion of Georgia“, giving a description of the spread of Christianity in the country. The exhibits serve to illustrate this process: multiform crosses—some embellished with ornaments and images (Shenako, Gavazi, Ivris Kvabebi, Kaspi), heads of gold clasps with representations of crosses (4th—5th cent., Alevi), antefix tiles with relief representation of crosses, birds, animals, vegetable motifs and Georgian inscriptions (Urbnisi, Nokalakevi, Bosleti, Artanujj), copper censers, a fragment of a red earthenware decorative tile with a representation of a peacock facing a cup (Urbnisi, 6th cent.), a three-branched candelabrum (Tsilkani, 4th—5th cent.). The photo represents an early Christian tomb excavated at Tsilkani, dating from the 4th—5th centuries.

According to **Kartlis Tskhovreba** („History of Georgia“), Georgian writing commenced in the 3rd cent. B. C. However, to date no specimen of Old Georgian script of the pagan period has been discovered. Monuments of Georgian writing are well known from the 5th cent. A. D. Its spread is probably connected with the triumph of Christianity. Initially capital letters—the so-called **asomtavruli**—were used; subsequently the **nuskhuri** came into use, and from the 11th century, the **mkhedruli**; hence **nuskhuri** occurs only in ecclesiastical writings. The development of Georgian ecclesiastical literature is observable within the first hundred-year period of the spread of Christianity, its early monuments being devoted to the description of the lives of those who suffered martyrdom for the sake of Christianity. Subsequently lay literature developed on the basis of church writings. The oldest extant specimen of church literature is „The Passion of Saint Shushanik“ (5th cent.). Of the other early works of hagiographic character mention should be made of „The Passion of St. Eustace of Mtskheta“ (6th cent.), „The Martyrdom of Abo Tbileli“ (8th cent.), etc.

The inscriptions surviving on architectural monuments, stelae, and earthenware attest to the spread of Georgian writing in early medieval times. Among the extant Georgian inscriptions the oldest are the Urbnisi (5th cent.), Bolnisi (490s.) Palestine (532–552), „Jvari“ church of Mtskheta (end of the 6th and early 7th cent.), as well as the inscriptions on crockery discovered during archaeological excavations (Lochini, Urbnisi, Rustavi).

The development of Georgian writing was followed by the emergence of centres of enlightenment, attached to churches and monasteries. Such seats of Georgian culture existed not only in Georgia but beyond her borders as well. Their spread is especially noticeable from the 8th century. Many celebrated enlightenment centres were situated in Tao—Klarjeti (Khandzta, Opiza, Oshki, Shatberdi).

Case 8 containing specimens of Old Georgian literature, opens with a passage from the work of the 10th-century figure Ioane Zosime: „An Eulogy and Glory of the Georgian Language“

„And this language
Is praised and blessed in God's name,
For all the mysteries
Are concealed in this language“.

On the opposite side hangs a photocopy of a page from „The Passion of Saint Shushanik“.

The exhibits on the wall, from left to right:

1. Part of an antefix with the representation of a cross and a Georgian inscription: „Christ, exalt Giorgi Tsirkoleli“ (perhaps this refers to Tsirkoleli, the eristavi of Vejini). The fragment was discovered in the village of Vachnadziani—Shroma, Gurjaani district).

2. Fragment of a pitcher with Georgian letters and a cross scratched on it. (Lochini, 4th—5th cent.).

3. Pitcher with Georgian letters forming an abbreviation (Urbnisi).

4. Red earthenware pitcher with Georgian letters (Lochini, 4th—5th cent.).

On the floor of the Case is an antefix with a Georgian inscription; the rim of a wine jar with Georgian letters scratched, for-

ming an abbreviation (Urbnisi, 6th – 7th cent.); fragments of a file with Georgian inscriptions (Vachnadziani—Shroma): colour copies of miniatures with capital letters inscribed.

Here also is a photo of the mosaic floor of a Georgian Monastery excavated in Palestine. A Georgian inscription of five lines has survived on the floor: „With the help of Christ and intercession of Saint Theodore, (God) have mercy on Abba Antoni and Iosia, the makers of this mosaic, and on the parents of Iosia. Amen“. The inscription dates from 532—552.

To illustrate the Old Georgian script copies of five inscriptions are presented on the stand and on the walls.

1. The Urbnisi inscription (5th cent.).

„Lord Jesus Christ, have mercy on Konstanti and father Mikel, the builders of this Sioni (church)“.

2. The inscription of Bolnisi Sioni (493—494). The inscription is defective; here is one of the variants of its deciphering. „With the help of the Holy Trinity the building of this church commenced in the twentieth year of the reign of King Peroz, and was completed fifteen years later. Whoever shall pay homage, God have mercy on him; whoever shall pray for the bishop David of this church, God have mercy on him too. Amen“.

3. The „Jvari“ („Cross“) Church of Mtskheta (586—604): „Saint Michael the Archangel, be the intercessor for Demetre the ypatos“.

4. The Jvari Church of Mtskheta (586—604): „Cross of the Saviour, have mercy on Stepanos, the patrikios of Kartli“.

5. The Jvari of Mtskheta (536—604); „Saint Gabriel the Archangel, be the intercessor for Adrnerse the ypatos“.

The New religious and ideological orientation exerted an enormous influence on the development of early medieval art. Georgia entered the sphere of influence of Christian culture. Hence some types of pagan art that had hitherto [enjoyed success now fell into decline or disappeared completely; in their place, architecture witnessed unprecedented growth, particularly church architecture. The first monuments of church architecture were small structures dating from the 4th century. Subsequently, the increase in size of the parishes and the establishment of the liturgie dogmata necessitated construction of

heavier buildings, leading to the spread of the three-nave, and then of triple—church templar basilicas in the 5th—6th centuries

Domed structures—exemplified by the „Jvari“ church of Mtskheta (586—604)—represent the next stage in the development of Georgian church architecture. It can rightly be considered a classical example of world architecture of the period. To the same group belong the Ateni, Martvili, Shuamta, and other churches.

The Tsromi temple, whose dome rests on separate pylons, marks the second stage in the development of domed churches.

The next stage of development is Bana whose central part is represented by a four—apsed church with a round wall.

Early Christian Georgian architecture is illustrated by photos of the churches of Nekresi (4th cent.), Bolnisi (5th cent.) and the Jvari of Mtskheta (586—604).

Two stelae are displayed here. The one to the left has a representation of a peacock and ornamental motifs. The right stela features a rhomboid lattice pattern, a vine with bunches of grapes, a hunting scene, and a Georgian inscription: „I, Marzun, erected this cross for praying on behalf of myself, my wife and my children“ (David Gareja, 7th cent.).

In the right—hand side of the room, in the centre, stands a stela from the village of Mamulaant Sopeli (6th—7th cent.).

In the 4th—6th cent. Georgia became the bone of contention between Persia and Byzantium. At the time there were two political entities in Georgia: the Kingdom of Kartli (Iberia) and Egrisi (Lazica). Taking advantage of the internal political strife, the Persians abolished the kingdom in Kartli, establishing their **marzpan** as governor on the country.

Following the expulsion of the Persians at the end of the 6th century, power was taken over by the feudal rulers who set up **erismtavars** (regional governors) to rule the country: „Kartli assembled and Guaram was made **eristavi**“. Thus came into being the feudal political entity the „Kartli **erismtavarate**“.

In the mid—7th century Georgia was invaded by the Arabs who established their rule from the 8th century, especially after the cruel conquest of the country by the Arab commander Murvan the Deaf in 736—738.

Although the Arabs set up their own political force—the Tbilisi Emirate—the rule of the erismtavars of Kartli was not abolished. Arab domination was becoming ever more intolerable due to the increasing assessment and military conscription. As a result, Georgia, together with her neighbour Armenia, repeatedly rose up against the invaders; the tense political situation impelled the arabs to make continual inroads into Transcaucasia. Early in the 9th century abolished the erismtavarate in Kartli. Notwithstanding the cruel measures taken by the Caliphate, the Arabs failed to check the economic and political rise of the country.

On the stand are enlarged photos of coins struck in the name of the Kartli erism'avars Vakhtang, Gurgen and Stepanos (6th—7th cent.).

Above the doorways are copies of the tympan of the Jvari church in Mtskheta (586—604) and the Ateni Sioni (7th cent.)

ROOM II

THE PERIOD OF DEVELOPED FEUDALISM (10th—13th CENTURIES)

At the turn of the 8th—9th centuries, strong independent kingdom arose in Georgia: those of Abkhazia, Tao-Klarjeti, Kakheti—Hereti, and the Tbilisi Emirate. At the time the Arabs were dominant in Tbilisi and adjoining areas. For two centuries struggle was waged between these feudal entities for the right to ascendancy and for territorial expansion. At the turn of the 10th—11th centuries the struggle ended in the unification of Abkhazia, Tao-Klarjeti and Inner Kartli.

The united Georgian feudal state achieved successes in the political arena; highly developed agriculture and urban manufacture gave the country a strong economic basis. The intensification and advance of agriculture became

possible thanks to various economic changes—the introduction of a improved large plough, the creation of new irrigation system which facilitated the development of new lands. This led to the growth of the production of cereal crops, expansion of the areas under vineyard and growing of new varieties of vine, an increase in the production of cotton, flax, and silk. Honey and wax were widely used. Part of the manufactured goods (as well as of raw materials) was exported.

The unification of Georgian lands—and hence of different geographical zones—gave an impetus to the development of cattleraising, in particular sheep—breeding, or which the availability of winter and summer pastures created especially favourable opportunities.

The period under discussion, especially the 9th—11th centuries, witnessed the emergence and consolidation of Georgian feudal cities ('period of new cities'). The 12th—13th centuries was the period of growth of Cities when they attained the status of important trading and artisan centres, namely Tbilisi, Kutaisi, Rustavi, Dmanisi, Samshvilde, Akhalkalaki, Telavi, Artanuji, Tskhumi (Sukhumi), Gori, and others.

Feudal cities played an important role in the economy of the country. They were not only strategic and administrative centres of the country of separate regions, but each had a highly developed urban economy. Handicrafts and trade were characteristic features of cities. Specialization of individual handicrafts was observable, attesting to high professionalism. This is also indicated by the existence of guilds.

The finds made during archaeological excavations of former city sites and settlement give a graphic picture of handicraft industry in the 10th—13th centuries.

Case 9. Most of the exhibits here are examples of artistic ceramics. The new wave of diffusion of glazed pottery in Eastern countries—embellishing medieval material culture according to oriental parallels—began from the 9th century. In Georgia such wares appeared in the second half of the 9th century, and more appreciably in the 10th century.

Displayed in the case are specimens of glazed wares of the period, discovered in Tbilisi, Rustavi, Areshi and Gavazi.

In the centre are two examples of Persian manufacture: a bronze mortar (9th—10th cent.) and a brass ewer with a copper inlay (10th cent.), maker: Al-Fadi.

On the shelf are specimens of copper adornments and fragments of an inlaid glass bracelet (Ivris Kvabebi, 9th—10th cent.).

In the corner is a photo of Rustavi fortress. Rustavi, one of the oldest Georgian cities, was an important administrative and commercial centre in the 10th—13th centuries. The city had a fortification wall.

Between cases 9 and 10 in the corner, stands winejar, unearthed in Urnisi (5th—7th cent.)

Case 10. Displayed are specimens of two most widespread types of ceramic manufacture of the 10th—11th centuries: plain, red earthenware pitchers for kitchen use and glazed dishes. The glazed wares are characterized by polychrome geometric and vegetable ornaments. Polychrome glaze was used for ornamentation (Tbilisi, Rustavi, Dmanisi, Areshi). Exhibited here are also beads from Ivris Kvabebi.

A plan of Javakhetian Akhalkalaki is on the wall. The growth of the city coincides with the period of the rise of Georgian feudal cities.

Case 11. Opens with the plan of Dmanisi, one of the major Georgian cities with a highly developed economy. Dmanisi lay on route to eastern countries, facilitating its rapid advancement. The Case mainly contains objects from this city site, as well as materials from Tbilisi, and a dish with radial bands from Ujarma. Displayed here are also polychrome specimens of green glazed pottery of the 10th—11th centuries: basins, pots, jars for matsoni (yoghurt), salt-cellars, dishes, bowls, etc. On the wall are two bracelets of green and black glass.

Case 12. features a large group of 11th—13th cent. pottery blue—glazed ceramics. Here are large dishes, a flower-pot, jugs, basins, lamps, some embossed vessels of undefined purpose, salt-cellars. The types of ornament and techniques of decoration are varied—underglaze engraving, brush drawing, engobing, etc. Small knots, spirals, vegetable and geometric ornaments, representations of animals and birds, etc. served as motifs for decoration. Most of the materials in this Case were discovered at the Dmanisi city site, but some of the articles are from Tbilisi.

The photo on the wall shows one of the wine cellars of Dmanisi (12th—13th cent.)

The manufacture of clayware occupied a leading place in the economic life of medieval Georgian cities. The archaeological discovery of potteries points to the existence of local manufacture. One such pottery was excavated in the old district of Tbilisi. Unearthed here were kilns, finished wares, waster, and articles connected with the manufacture. The pottery, dated to the 13th century, had been destroyed as the result of a surprise attack. A skeleton perhaps the owner's--was discovered at the site.

Case 13. On the wall is a plan of the Tbilisi ceramic shop and a cross-section of the kiln. Displayed here also are the tools used in firing the wares in the kiln: small clay supports, cramps, finished products, and waster. In the right-hand corner of the case is a fragment of a clay peg with remains of faience (Dmanisi), pointing to the local manufacture of the latter. In the left-hand corner are three bowls from the Zhinvali pottery.

Case 14. Exhibits polychrome glazed pottery of the 12th—14th centuries (Tbilisi, Dmanisi, Zhinvali, Areshi). The wares have numerous ornaments in vegetable motif, chequered, patterns, triangles, rosettes, radials, etc.

The photo shows the excavation of the Tbilisi firing chamber.

Case 15. Displayed here are specimens of pottery of the 11th—13th cent. mainly bowls decorated with representations of birds (Tbilisi, Dmanisi, Areshi). The bird motif is a characteristic element of Georgian decorated pottery, occurring frequently and in various forms. Nearly every bird motif is represented in natural conditions and is decorated with vegetable ornament. We find images of gentle and harmless doves, as well as birds of prey in aggressive posture, the body often being stylized.

Case 16. A group of Georgian polychrome pottery of the 12th—13th cent., with figures of men and animals. Above from left to right are bowls with the images of a bull and a man (Zhinvali), a dancing girl, a woman—bird (Zhinvali), and a lion (Kaspi). In the centre bases of basins with representations of human faces (Dmanisi, Zhinvali, Gavazi).

On the other exhibits from Dmanisi, Zhinvali and Gavazí one can discern the representation of a lion, an onager, a heron, a dog etc.

In the centre of the case is a single — handled tall pitcher (Zhinvali), to the right—a glazed albarello of dark—green colour with an Arabic inscription (found at Chapala). The photo gives a glimpse of the excavations of the monastic complex at Vanis Kva-bebi.

Case 17. In the 11th—13th centuries, along with artistic ceramics, the manufacture of unglazed kitchen clayware attained high development. A thin crock and perfect forms of the wares point to a high technological level of manufacture. Vessels of large sizes were frequently decorated with cylindrical seals with representations of various birds and animals. Such specimens are placed on the floor of the Case (Dmanisi, Tbilisi). On the wall are specimens of thin — walled wares found in Tbilisi and Dmanisi. One of the articles (second from the left) has preserved a fragment of an inscription in Persian, reading: „opposite him is a lion with jaws agape... this is the pottery...“

Medieval household clayware is represented by a wide variety of articles. The thick—walled fired earthenware wine—jar was the only vessel for holding wine. Clayware was used for storing various products, fetching water, as units of measure, for preparing food, for drinking, and as kitchenware.

Such pottery is, in the main plain though there often occur articles with relief or other decorative motifs. The functional purpose of the clayware dictated the relevant form and technology, hence the variety of forms in the crockery of everyday use.

In the 11th—13th centuries, a type of earthenware gained currency in oriental countries which, owing to its appearance, is referred to in the specialist literature as ‘sphero—conical’. The vessel is spherical, with a conic bottom, thick wall, low and narrow neck. Opinions differ regarding its purpose; some consider it to have served as a missile grenade, others believe it was used to carry mercury, and still others for carrying the holy water from Mecca by pilgrims. Spheroconi-

cal bottles had many uses, which accounts for their wide diffusion. They were characteristic of the material culture of Islamic countries.

Case 18 features clayware of the 11th—12th centuries to the left, in two rows, and on the floor of the Case are 'spheroconical bottles', jugs, wide-necked vessels with relief ornaments, parts of vessels for holding water, and salt-cellar (Tbilisi, Dmanisi, Gudarekhi).

Articles of bone frequently occur in medieval material culture. They were chiefly used in decorating various objects; blades cut out of bone and horn were applied in decorating weapons, needlework instruments, toilet-cases; they were also used for making handles of sabres and daggers, household articles, clasps, buttons, buckles, etc. Bone articles were often decorated with relief patterns, scratched ornaments—often with small circles with a dot in the centre. Work with bone and horn appears to have been a separate branch of handicraft, calling for specialization. An artisan's workshop of this type, dated to the 12th—13th cent., has been excavated at the city site of Dmanisi, yielding rich material of bone and horn, half-finished products, as well as tools—compasses, cutters, etc.

Case 19 is devoted mainly to articles made of bone. In the first row are tools of bone, iron tools for working bone, ornaments with carved circlets, whorls, and clasps. Displayed on the stands are parts of antlers for fashioning, chessmen, backgammon pieces and dice, as well as articles of various designation. On the floor of the Case are stone sinkers. The material was discovered in the Dmanisi workshop for fashioning bone, and in Zhinvali.

Household implements discovered as a result of archaeological excavations, illustrate well the progress of agriculture in the 10th—13th centuries. Scenes of economic activity occur in old miniatures; the irrigation systems built or restored in the 10th—13th centuries point to the intensification of the economy. Most important was the Alazani canal which

started at the village of Alvani, on the right bank of the Alazani river, irrigating about 53000 ha of land. The canal, whose length is 119 km, is assumed to have been constructed in antiquity. It ran across rather difficult terrain abounding in small streams, so that it could not have been built without good knowledge of irrigation engineering.

The clay water pipes of various diameters are magnificent examples of the water engineering constructions of the period. Water was often conveyed over long distances. To ensure the unobstructed flow of water in the canal track and to permit checking in case of damage large jars with a spherical body were placed at definite intervals of the track; the jars were covered with flat stone slabs and thus accessible for checking.

The Vardzia conduit, supplying the monastic complex with water, was connected to the source with a 6km track which passed through a tunnel hewn in the rock.

On the shelves between Cases 17 and 18 lie waterpipes and checkin-jars from Skhaltba—Shiomghvime. The 2km-long water conduit crossed a difficult relief. According to a document granted by Queen Tamar, the construction of the conduit was completed in 1202.

Case 20. exhibits metal implements and household articles. On the wall is a layout of the Alazani irrigation canal, as well as copies of miniatures reflecting processes of household economy.

In the first row are four iron spatulas for removing baked bread from the tone ('oven'), cramps, an axe, a scythe, scissors, a knife for pruning vine, a sickle, awls, and large needles (Dmanisi, Gudarekhi), handles of a metal vessel with a representation of a human figure (Khrami).

In the second row are: shoes, nails, bolts, a plough share (Gudarekhi), a copper cauldron, knives of various sizes (Dmanisi, Gudarekhi), a copper cup, copper lamps (Zhinvali), scissors, an axe, circles, knives, nails, and stone moulds for casting metal wares. In the corner of the case are four patterns carved in stone, designed for baking the ritual cake.

The history of medieval Georgia is one of wars, hence war outfit and arms were items of everyday wear for men. Judging from archaeological evidence and various representations (frescoes, miniatures, stone sculptures) current at that time were different helmets, chain mail, elbow pieces, jambeaux, daggers, spears, arrows, as well as ritual and ceremonial objects, often decorated with artistic images.

Case 21. Here are some specimens of weapons and outfit of the 10th—13th centuries. On the wall is a silver standard—terminal from Svaneti with various representations and a Georgian inscription swords from Khevsureti and Vani (10th—11th cent.) large arrows, adornments for swords (Vani, Dmanisi, 10th—13th cent.), bits (10th—13th cent., Zurtaket), a copper standard with the figure of a rider and an Arabic inscription (Rustavi, 13th cent.) At the bottom of the Case are arrow—and spearheads of various forms and sizes. Two specimens of chain mail are exhibited here: one was found at the city site of Dmanisi (13th cent.), and the other (to the right) in the Zurtaketi barrow, with a Byzantine gold coin (its copy lies on the chain mail), dating from the 10th century. On the shelf is an iron helmet, donated to Mravaldzali monastery; according to tradition, the helmet had belonged to the Shah of Khorezm Jelal—ed—Din (13th cent.). Copies of weapons made according to the miniatures, are presented by the way of illustration.

The 10th—13th centuries is a period of advance of Georgian architecture when highly significant civic and religious structures were erected. The facades of buildings were decorated with varied fretwork and inscriptions; not frequently, glazed tiles were used in interior decorations. Tiles were mainly of two types: flat and curved, often bearing Georgian inscription. Tiles imported from oriental countries were also used for decorative purposes. Elements of oriental ornaments were basically characteristic of urban architectural monuments that have survived in almost original form, archaeological excavations have brought to light many important civic or cult relics in all corners of Georgia (churches, monasteries, bridges, caravanserais, bath—houses).

Case 22. is devoted to 10th—13th cent. constructional ceramics. Displayed on the wall are flat tiles with Georgian inscriptions, found in Tsqneti. The inscriptions (from left to right):

1. Kvenipneveli
2. Illegible
3. Life-giving pillar, have mercy on Sagina
4. Illegible

At the bottom of the Case: fragments of antefix tiles with representations of human faces (Chule, 12th—13th cent.); hexagonal glazed tiles (Tbilisi, 13th cent.); painted tiles of eastern provenance (Tbilisi, 13th cent.); various tiles with Georgian inscriptions.

Rectangular glazed tiles of turquoise colour (Tbilisi 13th—14th cent.).

On the wall of the Case, to the right, are two fragments of tiles, the first bearing a Persian inscription and the second, a human image (Tbilisi, 13th—14th cent.) The photo shows one of the churches of Areshi under excavation.

The „Period of new cities“ (9th—11th cent.), which coincided with the emergence and consolidation of Georgian feudal cities, was followed by a period of growth of cities (12th—13th cent.). This was a period of further growth of urban life, when the role of cities in the economic life of the country grew enormously. The cities of the period constituted the principal commercial and handicraft centres of the country, traders and artisans forming their basic population. This stratum of the population was not homogeneous, for economic and social differences were noticeable. Living a full-blooded life, cities traded with foreign countries, while local merchants served as middlemen in commodity turnover. Trading and barter were ensured by good highways, guarded by the state „Nobody could rob a caravan“, wrote the chronicler of David the Builders. According to Arab sources, the capital of Georgia was linked to well-known eastern centres by roads kept in good repair. At the distance of a day's journey on highways there were caravanserais where the travelers could rest. Roads were paved and bridges built over rivers and ravines. According to archaeological studies and

written sources, Georgian cities had commercial relations with Byzantium, Persia, Russia, Egypt, Central Asia, China, and other countries.

Case 23. exhibits glass and faience wares of the 11th—14th cent., of both local and imported manufacture. On the wall are faience beads and glass bracelets (Dmanisi, Gavazi, Areshi), faience wares from Persia (Rustavi, Dmanisi).

On the first support are small glass bottles, bracelets, and a faience salt—cellar (Dmanisi, Areshi); on the second, a sash and panes (Rustavi, Chapala); on the third, glass wares, on iron hook and remains of a glass—oven, discovered during the excavation of the Natbeuri kiln; here also are exhibited half—finished products, and waster. At the bottom of the case are two fragments of glazed earthenware (Rustavi, 13th cent.), a small faience pot, two cups (Iran, 12th—14th cent., and a celadon from China (13th cent.).

On the wall: the plan and reconstruction of the Paravani caravanserai, dating from the 12th—13th centuries.

Case 24. 11th—14th cent. copper and brass wares imported from Iran: large copper wash—basins, bronze mortars and pestles, candle—holders, a jar, and a jug with its neck missing.

To the right is a one--handled large jug, with copper and silver inlay, maker: Mahmud ibn Muhamad al-Herevi (Herat, 1181—1182).

On the wall: a photo of the caravanserai of Akhalkalaki in Javakheti.

In the centre of the hall is Shukhuti bath—house mosaic (4th—5th cent.).

To the left: a stela from the village of Kaishauri (9th—10th cent.).

ROOM III

(10th—14th CENTURIES)

As the result of a struggle that lasted for nearly two centuries, the Georgian feudal political entities: Abkhazia, Tao-Klarjeti, and Inner Kartli became united. Bagrat III Bagrationi (978 — 1014) was the first king of united Georgia. This

laid the foundation for the political ascendancy of the Georgian monarchic union. Later the Kingdom of Kakheti—Hereti acceded to it; Dmanisi (1121) and Tbilisi (1122) were liberated from foreign invaders. Tbilisi, which was not inferior to other large cities of the East in term of its wealth and beauty, again became the administrative centre of the united Georgia.

At the time under discussion, Georgia achieved major successes in the political arena which, along with other factors, was due to her economic power. The growth of the scale of manufacture, consolidation of the home market, and abundance of commodity production opened the way for commerce and commodity exchange both within the country and beyond its borders. As a result, wealth accumulated in the country.

The Room features materials reflecting the socio — political situation and culture of Georgia in the 10th — 13th centuries. Along the wall, from left to right, are copies of the fresco representations of some Georgian Kings and feudal lords, arranged in the following order.

Bagrat III (978—1014, Bedia, 14th cent.)

David the Builder (1089—1125, Gelati, 16th cent.)

Giorgi III (1156—1184, Vardzia, 1207—1213).

Tamar (1184—1213, Vardzia)

Giorgi—Lasha (1213—1223 Bertubani)

Sargis I the Atabeg (1268—1285, Sapara)

Beka the Mandaturukhutsesi (1285—1306, Sapara)

Sargis II the Spasalar of Samtskhe (1306—1334, Sapara)

Between the frescoes of David the Builder and Giorgi III hangs a map of Georgia of the beginning of the 13th century, outlining the boundaries of the country, its principal points, the tributary and vassal states, and spheres of influence. The feudal Georgian monarchy embraced almost the entire Transcaucasia, the sphere of her political influence extending to the Northern Caucasus and the Trebizond empire. Georgian enlightenment centres beyond the confines of Georgia are also indicated on this map.

On the walls are photos of 10th—13th cent. architectural monuments (Oshki, 10th cent., Khakhuli, 10th cent., the Bagrat cathedral 11th cent., Svetitskhoveli, 11th cent., Alaverdi, 11th cent; Gelati, 12th—13th cent., Iqalto, 12—13th cent., Bichvinta (Pitsunda), 10th cent., Khertvisi fortress, Besleti bridge, 11th—12th cent., Kakhi bridge, 12th cent.).

On the right wall hangs a copy of a fresco from the Kvabiskhevi church (13th cent.), showing two persons and a Georgian inscription: „Shota and Iai“. This is conjectured to be a portrait of shota Rustaveli. Here is also a photo of a fresco from the Monastery of the Cross near Jerusalem, also identified with Shota Rustaveli. On the same wall is a copy of two lines from Rustaveli's „The Man in the Panther's Skin“, preserved on the wall of the Vanis--Kvabebi monastery. The inscription is dated to the 15th century, being the oldest among the extant recorded texts of the poem.

Exhibited in this Room are two stones with a hand carved out on each a stela. The stones constitute valuable medieval legal documents.

Leftward of the centre of the Room is a stone found in Arkhoti, with the text of a grant bestowed by Queen Rusudan (1223—1245): „Saint George of Kavti, I, Rusudan make the following command: With God's will, their patrimony is invilable and exampst from dues—all purchases and all fees. Let no one reverse (this) command“.

To the right stands a stone stela with representations of a hand, a cross, and the insignias of the Bagrationis (Chkhikvta village, 13th cent.).

Against the right—hand side wall is a stone stela from Gunia—Qala, with a representation of a hand, the insignias of the Bagrationis and an insription in Georgian: „In God's name, at the command of the God—like Tamar and Giorgi, Chqondideli, Zakaria, Shalva, Ovsiqma, Vache with the assistance of Julbai, by the hand of Sanobas's son, this sign ('hand') of the God—like king of kings Giorgi has been set up“. The „hand“ is dated to 1207—1212.

Case 25. On the wall, to the left, are two bronze mirrors adorned with a pair of sphinxes and an Arabic inscription, and a pendant relics of widespread material culture of eastern countries.

In the centre of the Case stands a gilt silver cup decorated

with a vegetable geometric ornament; on the inside bottom of the cup is a medallion with a representation of a snow leopard; There are three faience vessels of Persian provenance: a cup, a jug (Dmanisi, 13th cent.), and a pot. At the bottom of the Case are two flat bronze plaques with Arabic inscriptions from Dmanisi (13th cent.).

Exhibited here is part of five hoards of silver and copper coins (from left to right), discovered at various times on the territory of Georgia;

— copper coins (234 pieces), struck in the name of Giorgi III (1156—1184), Tamar (1184—1213), and Lasha Giorgi (1213—1223), discovered in Rustavi in 1950;

— Byzantine anonymous 11th—cent. copper coins (180 pieces);

— copper coins (966 pieces) struck in 1227 in the name of Queen Rusudan, discovered in Krtsanisi in 1935.

— copper coins (104 pieces), struck in 1200 in the name of Tamar and David, discovered in 1924 in the village of Vejini.

On the shelf are specimens of coins struck in the name of 10th—13th cent. Georgian kings (Bagrat III, David Kuropalates, Giorgi II, David the Builder, Demetre I, Giorgi III, Giorgi III and Tamar, Tamar and David, Lasha Giorgi, Rusudan).

Next to the case stands a wooden door, decorated with rich ornaments and Georgian inscriptions, from the village of Mghvimevi, it is dated to the 11th century. Next, on the wall is a stone slab with a relief representation of a cross of interlaced ornament, framed with a similar ornament and decorated with a vegetable motif. The slab bears a Georgian inscription: „Holy Archangel Michael, I, Leonti, with great labour built this cave for the icon of the Lord God and against adverse times, to provide shelter to the children (i. e. the Chapter) of Ruisi cathedral in the time of desolation wrought by the Sultan Alp—Arslan, in the 286th Koronikon“ (=AD 1066).

The Leonti Mroveli mentioned in the text is a well—known 11th—century author of the initial part of **Kartlis Tskhovreba** („History of Georgia“).

Case 26. contains 11th—13th cent. articles: on the wall, to the left, are three gilt silver bowls from Vanis Kvabi (12th—13th cent.). At the bottom of the Case there are three glass vessels from Zhinvali and Gavazi. On the stands, in the middle are gold, sil-

ver and faience articles from the „Dmanisi treasure“. In the centre, on the wall, is a cross and encolpion, to the right, faience beads from Bolnisi, and a pendant from Dmanisi. On a support stands a large silver pitcher bearing a Georgian inscription mentioning king Giorgi III and Kavtar the Emir (12th cent., copy). On the right stand lies a round, flat medallion covered with a thin layer of gold, with an image of St. George in relief.

Case 27. On the wall are gilt silver icons with Georgian inscriptions (Chartali, 11th cent.), a silver icon (Khada, 13th—14th cent.), and a copper matrix with an image of St. Paul (Bokhvauri, 11th cent.) At the bottom of the Case are specimens of Georgian silk fabrics (villages of Ipkhi and Chazhashi, 10th—12th cent.).

Case 28. On the wall: a gilt silver cross and parts of an icon with Georgian inscriptions (village of Balta, 11th cent.). At the bottom, in the centre is an icon carved out of wood (Khada, 11th cent.), specimens of silk fabrics (villages of Ipkhi, 12th—13th cent.), and a stone seal for the ritual cake (Gunia—Qala, 13th cent.).

ROOM IV

(15th—18th CENTURIES)

Owing to feudal discord and foreign intervention by the middle of the 15th century Georgia broke up into independent kingdoms and principalities. The residences of the newly formed entities turned into political as well as cultural centres, such as Tbilisi and Gori in the Kingdom of Kartli, Gremi and Zagemi (Bazari) in Kakheti, Kutaisi in Imereti, Akhaltsikhe in Samtskhe.

The finds of archaeological excavations in Tbilisi, Gremi, Zagemi, Noste, as well as household articles preserved to the present in everyday life, enable us to judge about the material culture of the period in question.

Case 29. The photos on the wall show the church of the Archangels at Gremi and the excavation of the city bath—house. On the wall is green—glazed dish with a persian inscription: „Toast to the health of“, „Let there be plenty“, „Let there be merri-ment“, „Be he blessed“.

„Unless your care is a friend of my heart, then the affairs of my heart will run against difficulties. My (heart) is content even at your taking pleasure in tormenting my heart“.

Verse: „Tell me your name,
And where have you found abode in the heaven,
Perhaps your body will die (at least for a moment)
So that this poor heart might again find peace“.

On the shelf: a blue glazed vessel, a pitcher with a handle, a bowl with turquoise glaze, and one with cobalt glaze (end of the 16th and beginning of the 17th cen., Gremi); a cobalt—glazed vessel with a spherical body (Vanis Kvabebi).

On the lower stand is the hoard of silver coins (196 pieces, first half of the 17th cent.) unearthed in 1969 in Zagemi (Bazari). Some of the coins were struck at Zagemi. The jug in which the hoard was hidden is exhibited here.

In the left—hand corner of the case is a lusted bowl; in the right corner are four white plates found in Noste while excavating the residence of Giorgi Saakadze.

On the floor of the Case are unglazed bowls and lamps from Gremi. On the shelf: a cup, a plate, and a dish from Noste.

Case 30. On the wall: a cobalt—coloured vessel of transparent glaze from Tbilisi, cornelian beads from Dmanisi, and a cobalt-painted faience bowl with an image of an animal on the inside bottom (a foal?, Akhalkalaki, 18th cent.). The photo shows the excavation of the caravanserai at Gremi.

On the floor of the Case are fragments of glassware, as well as glazed vessel (Tbilisi, Dzveli Gavazi, Dagestan).

Case 31. Copper and brass wares of the 15th—18th cent., imported from Persia and Dagestan: large jars and single handled and handleless vessels resembling tea—kettles, candle—sticks with Persian and Arabic inscriptions. On the wall is a reproduction of Tournefort's drawing of old Tbilisi.

Case 32. On the wall, to the left is an embossed silver cup with a Georgian inscription: „This cup belongs to St. George of Gamkanukhi“ (village of Mshvidobiani, Lagodekhi district, second half of the 16th cent.).

An interlaced silver belt and two small cups (Mshvidobiani), with Georgian inscriptions: „This cup belongs to Saint George of Gamkanukhi“; „I, Sandomisa, the tutor of Giorgi, donate to you,

Saint George of Gamkanukhi, this cup of Giorgi, for the wellbeing of the benefactor of King Aleksandre and for his triumph. I am donating to you, Saint George, this little gift and do render Aleksandre's reing (valorous) and promote his victory (over his enemies)".

At the bottom of the Case, to the left, is a single-handled pitcher with a Georgian inscription referring to the commander Ioane Agiashvili.

A high-necked silver bottle with a Georgian inscription: „We donate this jug to you, king of kings, sovereing prince Bagrat and, his spouse, our sovereign Queen Tamar, the saviour of Mulakh-for your reign in the year three hundred and fifty five“ (1667).

A solid silver cup with a Georgian inscription: „This cup belongs to King Aleksandre“.

Two silver plates and part of the scabbard of dagger from Mshvidobiani (second half of the 16th cent.).

A Small silver saucer, the upper part of a small bottle, and a vial made of bone. decorated with circles and dots.

Case 33. The banner of King Vakhtang VI (1711). In the centre, King David seated on the throne, holding a harp; around: a globe, a sling, a balance, a crown, sword, and a doorway hanging. In each of the four corners are angels. Around the banner runs the inscription:

„Strive, O Lord with those who strive against me;
Fight against those who fight me
Grasp shield and buckler,
and rise up to help me.
Uncover the spear and bar the way
against my pursuers.
Let me hear thee declare,
„I am your salvation“

(Psalms, 35 (1—3))

„I have discovered David my servant;
I have anointed him with my holy oil.
My hand shall be ready to help him
and my arm to give him strength.
No enemy shall strike at him
and no rebel bring him low;
I will shatter his foes before him

and vanquish those who hate him.
My faithfulness and true love shall be with him
and through my name he shall hold his head high
I will extend his rule over the Sea
and his dominion as far as the River

(89, 25—25)

And I will name him my first-born,
highest among the kings of the earth.
I will maintain my love for him forever
and be faithful in my covenant with him.
I will establish his posterity for ever.....

(Psalms 89, (27—29)*)

Case 34. On the wall are copper plates with Georgian inscriptions, from left to right: „This belongs to Saakadze Giorgi and Shioishi“ (Erzurum, first half of the 17th cent.)

„King Vakhtang“ (Kojori, 1716--1724)
„King Vakhtang“ (Kojori)
„King Bakar“ (Kojori)
„Daredjan, daughter of Kaikhosro“ (Kojori)
„Princess Tekle“ (Kojori)

On the wall, to the right, is an astrolabe which belonged, according to the inscription, to King Vakhtang VI (1716--1724).

In the centre of the case, on a pedestal, is a silver chalice, with an inscription: „I, Sinjiashvili Petre the priest, ordered this chalice to be made for the salvation of my soul, and my spouse Tamar, and for the rearing of my children“.

At the bottom of the case are various copper utensils of the 17th—18th centuries.

Case 35. Specimens of oriental weapons of the 17th—18th cent.: helmets, halberds, spears, adornments, and a sceptre. Most of these are inlaid and have Persian and Arabic inscriptions.

Case 36. Specimens of weapons of the 17th—18th centuries on the wall, to the left, are two flintlocks, Khevsurian chain mail, and a sabre of local make. Lower, on the stand are: a bit, a bone handle of a dagger, Khevsurian shields, helmet and saddle, the chain mail of the Imeretian King Aleksandre III (1639--1660), a

* The New English Bible, OUP and CUP, 1970.

sabre with an Arabic inscription, and a sabre donated, according to legend, by Shah Abbas to the Mravaldzali Monastery. To the right is King Bakar's (1717—1719) rifle, with an inscription: „King Bakar's 'Qirimuli' (Crimean) Rifle“.

Case 37. On the wall hangs a wooden painted Icon with Georgian and Arabian inscriptions.

A silver cup with a Georgian inscription: „To you, the Church of the Saint, glorious and great martyr George, named Lomisa, this cup is committed for your protection by the son of the King of All Georgia Erekle II Vakhtang, ruler of the Aragvi valley, in 1792 in anticipation of Aga Mohamed Khan's second invasion. And we came for your festival and all the Aragvians with us, and we transferred your magnificent church banner to the Naghvarevi church, and all the Aragvians vowed there to serve you in faith and to be with us to the last man in campaigns, and to protect those who will need shelter, and, hence, out of respect for your glorious banner we donate this cup to you, and accept it as a gift of God, and pray for those Aragvians who fell in the battle with Aga--Mohamed Khan, for they are worthy of life everlasting“.

The lower part of a chalice with a Georgian dedicatory inscription. The chalice was donated to the Ruisi church by the nun Domna in 1780.

A silver cup with a Georgian inscription: „I dare to present this gift to the Ruisi church of God, I, your servant, Tamar, daughter of David Abashidze and spouse of Mirmanoz Eristavi's son“.

At the bottom of the Case, to the left, on the first support is a silver pitcher and cup. On the stand in the middle, from left to right: a silver cup with a Georgian inscription: „I donate to you renowned Lomisa, great martyr Saint George, Aragvian eristavi Bezhan“.

A silver cup of Prince Parnavaz, with a Georgian inscription.

A silver cup. Two silver candle—holders with the donor's inscription in Georgian; stating that they were donated to the Ruisi church in 1784.

On the stand to the right is a wooden cross, a silver cup, and two silver candlesticks.

On the wall, to the right is an icon with a Georgian inscription: „This icon belonged to King Teimuraz, and when he left for Russia in 1760, he blessed Kartli with this icon in the Mtskheta church, entrusting the country to his grandson Giorgi“.

The archaeological materials displayed at the exhibition of the material culture of 4th—18th cent. Georgia were obtained as the result of field and exploratory work of the expeditions listed below—in alphabetic order. (The names of the directors of the expeditions are in parentheses).

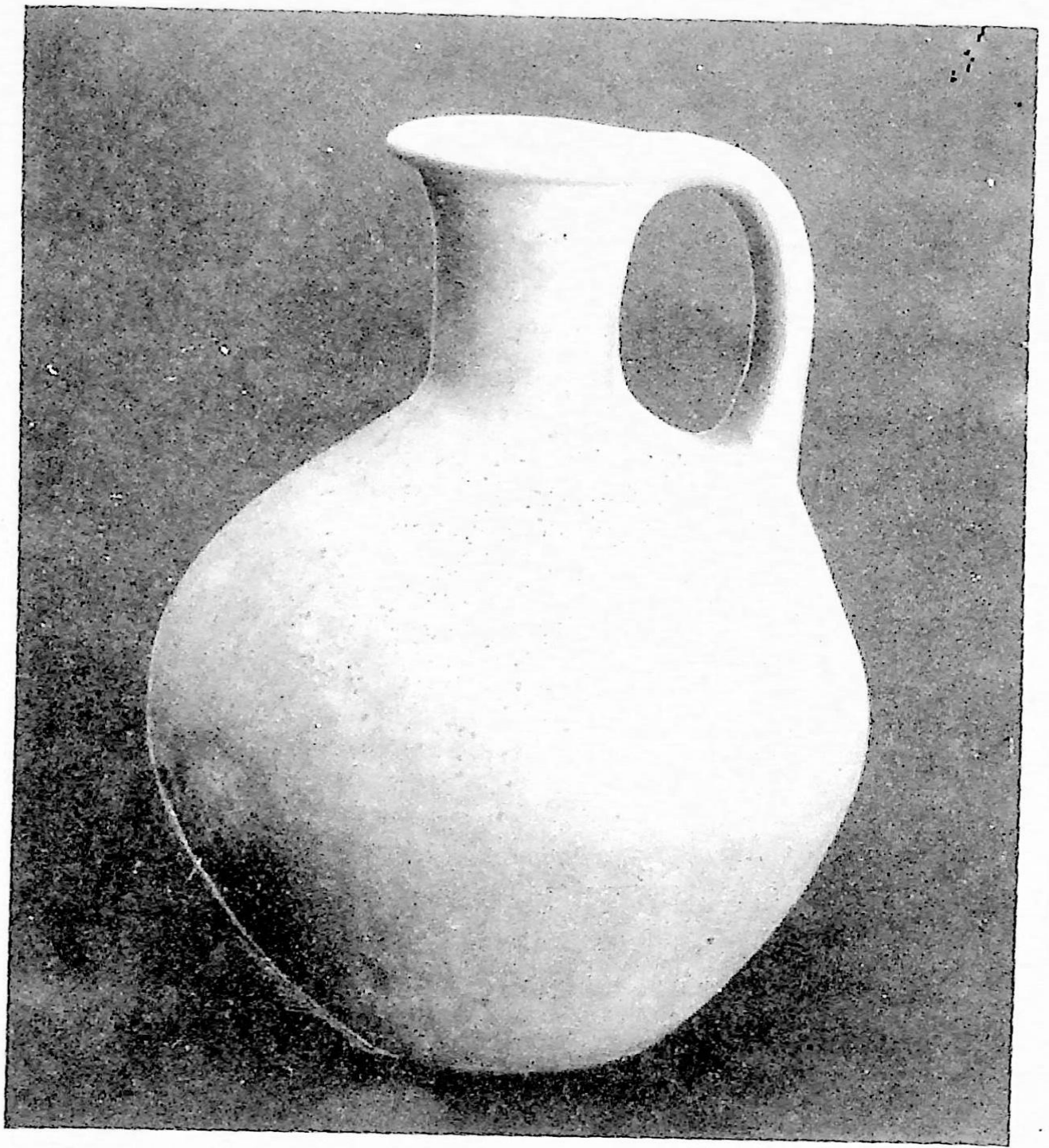
- Akhalkalaki archaeological expedition (E. Jandieri)
Archaeological expedition of the Khrami valley (N. Bakhtadze)
Areshi archaeological expedition (L. Chilashvili)
Dmanisi Archaeological expedition (L. Muskhelishvili,
V. Japaridze)
Gavazi archaeological expedition (L. Chilashvili)
Gremi archaeological expedition (P. Zakaraia)
Gudarekhi archaeological expedition (L. Muskhelishvili)
Ivris—Kvabebi exploratory expedition (B. Mchedlishvili)
Kazreti archaeological expedition (M. Sinauridze)
Kogogto archaeological expedition (S. Menteshashvili)
Kvemo—Alevi archaeological expedition (N. Apkhazava)
Lochini archaeological expedition (G. Lomtadze)
Martaziskhevi archaeological expedition (N. Ugrelidze)
Mtskheta—Samtavro archaeological expedition (A. Apakidze,
G. Gobejishvili, A. Kalandadze G. Lomtadze)
Nokalakevi archaeological expedition (P. Zakaraia)
Noste archaeological expedition (P. Zakaraia)
Orbeti archaeological expedition (N. Ugrelidze)
Rustavi archaeological expedition (G. Lomtadze, Ts. Chikoidze)
Shenako archaeological expedition (R. Dolaberidze)
Tbilisi archaeological expedition (G. Lomtadze, O. Japaridze)
Tsebelda archaeological expedition (I. Gzelishvili)
Tsilkani archaeological expedition (A. Apakidze)
Ujarma archaeological expedition (G. Lomtadze)
Urbnisi archaeological expedition (G. Lomtadze, N. Berdzenishvili,
P. Zakaraia)
Vachnadziani (Shroma) restoration expedition (N. Alkhazishvili)
Vanis—Kvabebi archaeological expedition (G. Gaprindashvili)
Zhinvali archaeological expedition (R. Ramishvili)

ილუსტრაციები

ИЛЮСТРАЦИИ

სურ 1. მოჭიქული ჯამი ლომის გამოსახულებით (XIII ს. კასპი. ვიტრინა №16)
Поливная чаша с изображением льва (XIII в. Каспи. Витрина №16)
Glazed bowl with a representation of a lion (13th century. Kaspi. Case 16)

სურ. 2. წითელკეციანი ცაღუურა ღოქი (IV ს. ურბნისი. ვიტრინა №1)
Красноглиняный кувшинчик с ручкой (IVв. Урбниси. Витрина №1)
Jug with a loop-handle [4th century. Urbnisi. Case 1]

სურ. 3. საღვინე ჭურჭელი (IV-V სს. ურბნისი. ვიტრინა №1)
Винночерпалки (IV-V вв. Урбниси. Витрина №1)
Wine dippers (4th-5th centuries. Urbnisi. Case 1)

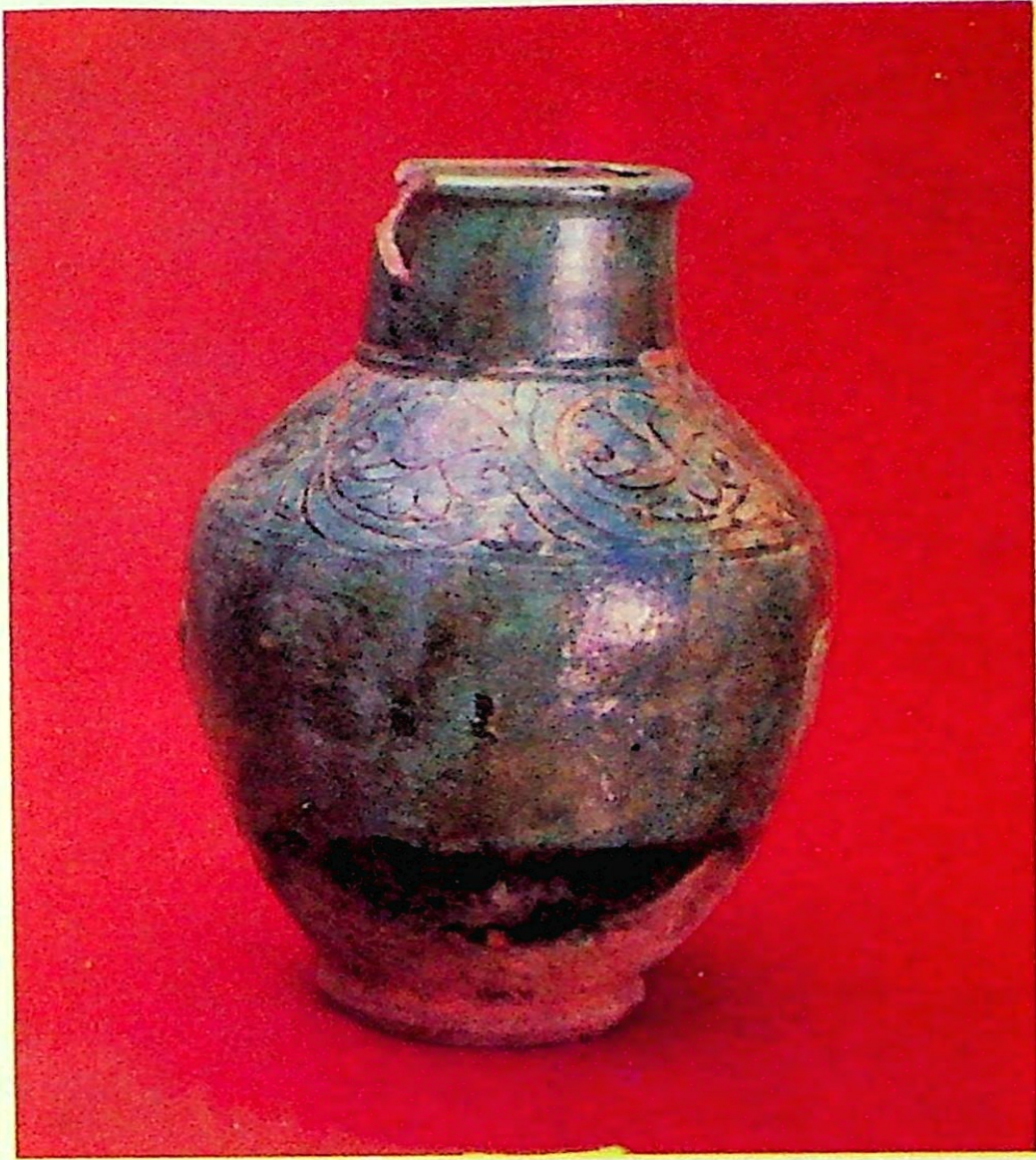
სურ. 4. მინის ჭურჭელი (IV ს. ურბნისი. ვიტრინა №5)
Стеклянный сосуд (iv в. Урбниси. Витрина №5)
Glass vessel (4th century. Urbnisi. Case 5)

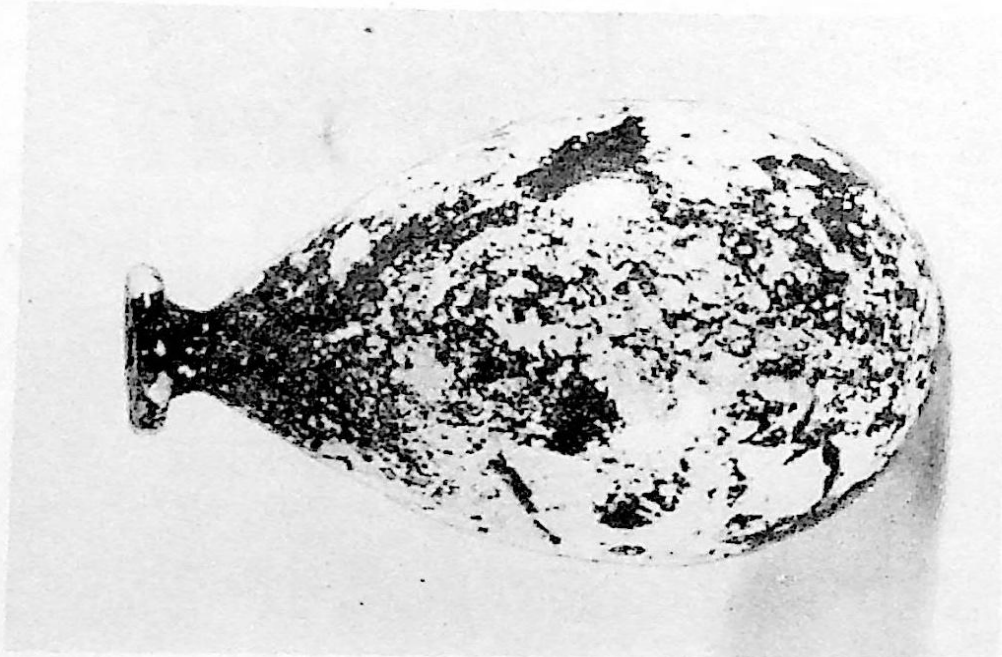
სურ. 5. მოჭიქული ჯამი ქალ-ჩიტის გამოსახულებით (XIII ს. ჟინვალი. ვიტრინა № 16)
Поливная чаша с изображением женщины-птицы (XIII в. Жинвали. Витрина № 16)
Glazed bowl with a representation of a woman-bird (13th century. Zhinvali. Case 16)

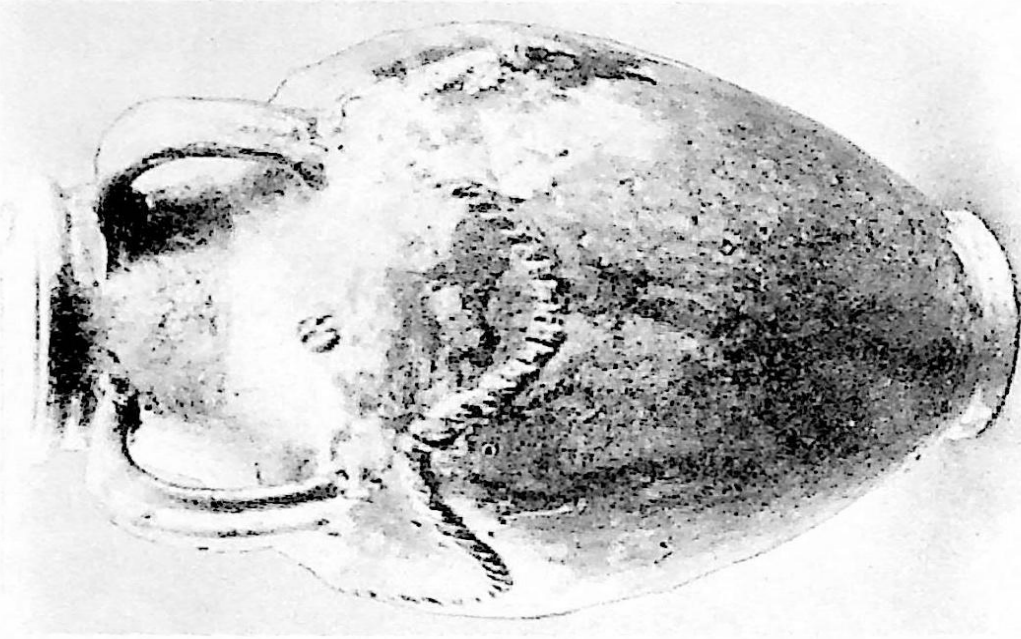
სურ. 6. მოჭიქული ჯამი მოცეკვავის გამოსახულებით (XIII ს. ჟინვალი. ვიტრინა № 16)
Поливная чаша с изображением танцовщицы (XIII в. Жинвали Витрина № 16)
Glazed bowl with a representation of a dancer (13th century. Zhinvali. Case 16)

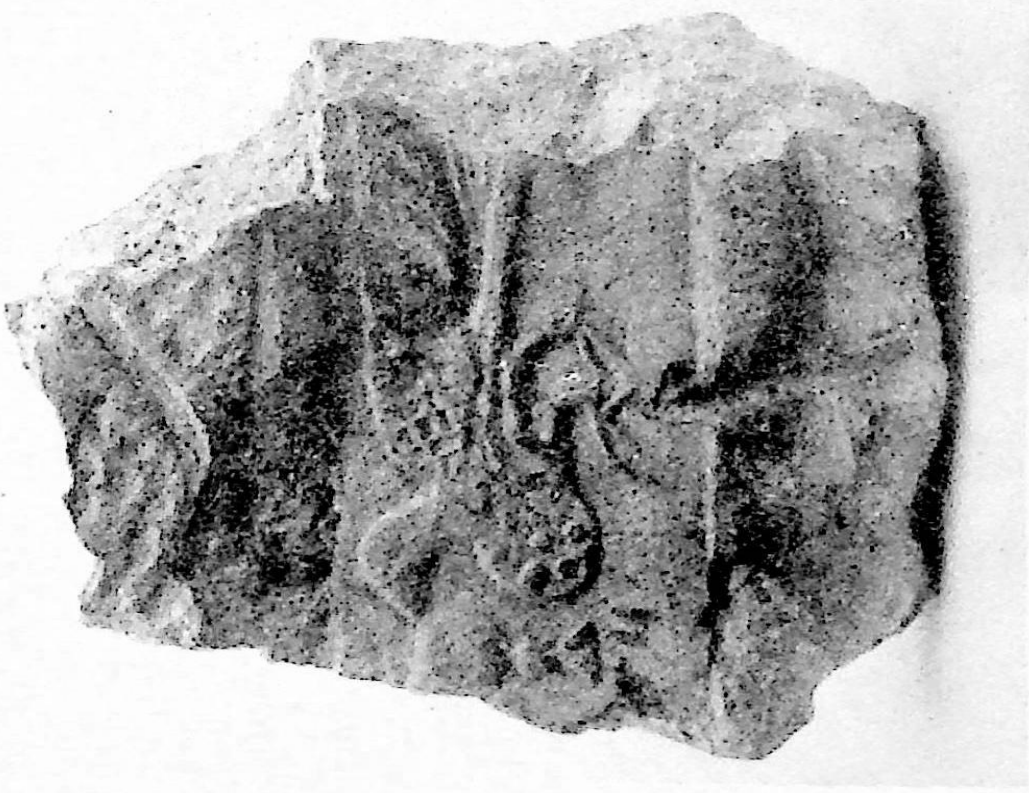
სურ. 7. დეკორატიული მოჭიქული ქილა (XII-XIII სს. დმანისი. ვიტრინა №12)
Декоративная поливная ваза (XII-XIII вв. Дманиси. Витрина №12)
Glazed decorated vase (12-th — 13th centuries. Dmanisi. Case 12)

სურ. 8. მინის ჭურჭელი (VII ს. ურბნისი. ვიტრინა №5)
Стекланный сосуд (VII в. Урбниси. Витрина №5)
Glass bottle [7th century. Urbnisi. Case 5]

სურ. 9. დიდი ოთხეუბრა ქილა, დაფარული ფირფიტისებრი ჭიკურიით. (VIII ს. (?), ირანი.
ვიტრინა №5)
Полнвой кувшин большого размера с четырьмя ручками, покрытый бирюзовой
глазурью (VIII в. (?). Иран. Витрина №5)
Large storage jar with four handles covered with turquoise glaze (7th century.
Iran. Case 5)

სურ. 10. შორეუნიკის ნატეხი ფარშეხანგის და სასმისის გამოსახულებით
(V-VII სს. ურბნისი. კიტრინა №7)

Фрагмент изразца с изображением павлина и кубка
(V-VII вв. Урбниси. Витрина №7)

Fragment of tile with a representation of a peacock and a cup
(5th-7th centuries. Urbnisi. Case 7)

სურ. 11. ქართული ასოები, ამოკაწრული ქვევრის პირზე (VI-VIII სს.,
ურბნისი. კიტრინა №8)

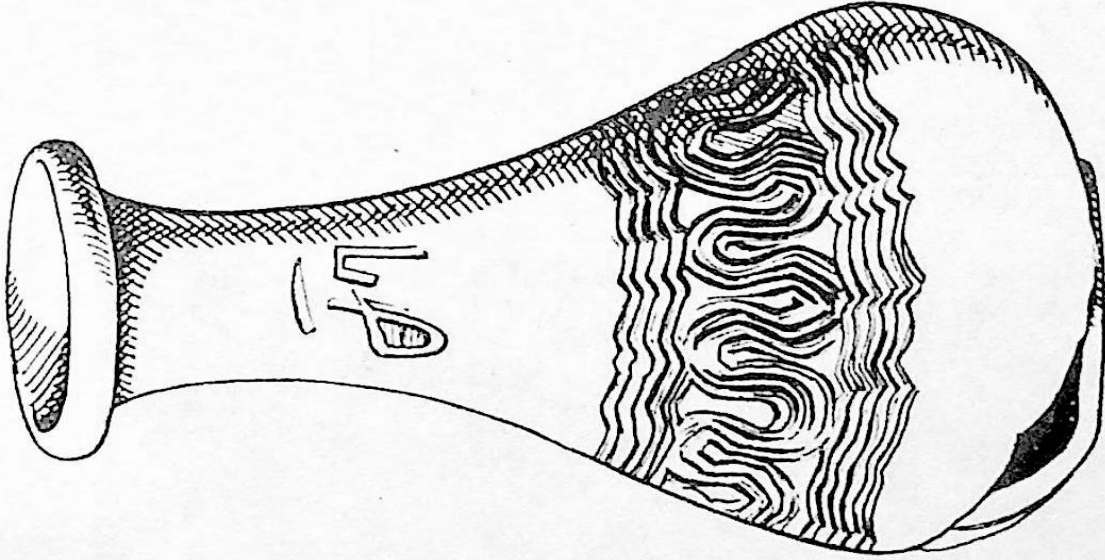
Грузинские буквы, выцарапанные на венчике винного кувшина
(VI-VIII вв. Урбниси. Витрина 8)

Georgian letters scratched on a wine jar (6th-7th centuries.
Urbnisi. Case 8)

სურ. 12. მოჭიქული ლახვარი სპარსული წარწერებით (XVII ს. დასაწყისი. გრემი. ვიტრინა № 29)

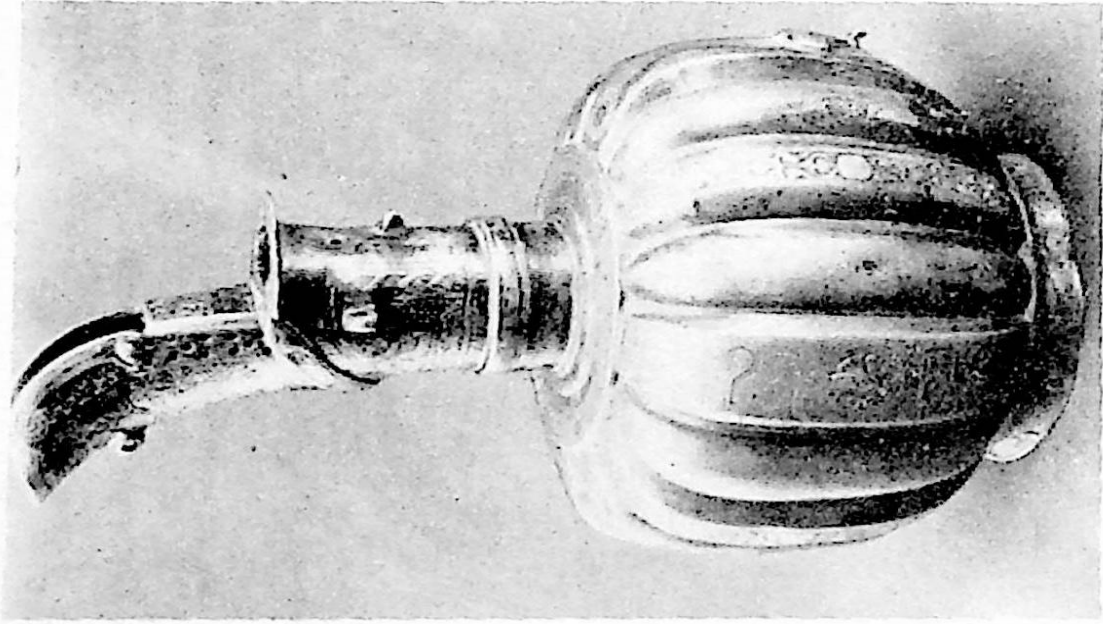
Поливная чаша с персидскими надписями (Начало XVII в. Грემи. Витрина №29)
Glazed bowl with Persian inscriptions [Beginning of the 17th century. Gremi. Case 29)

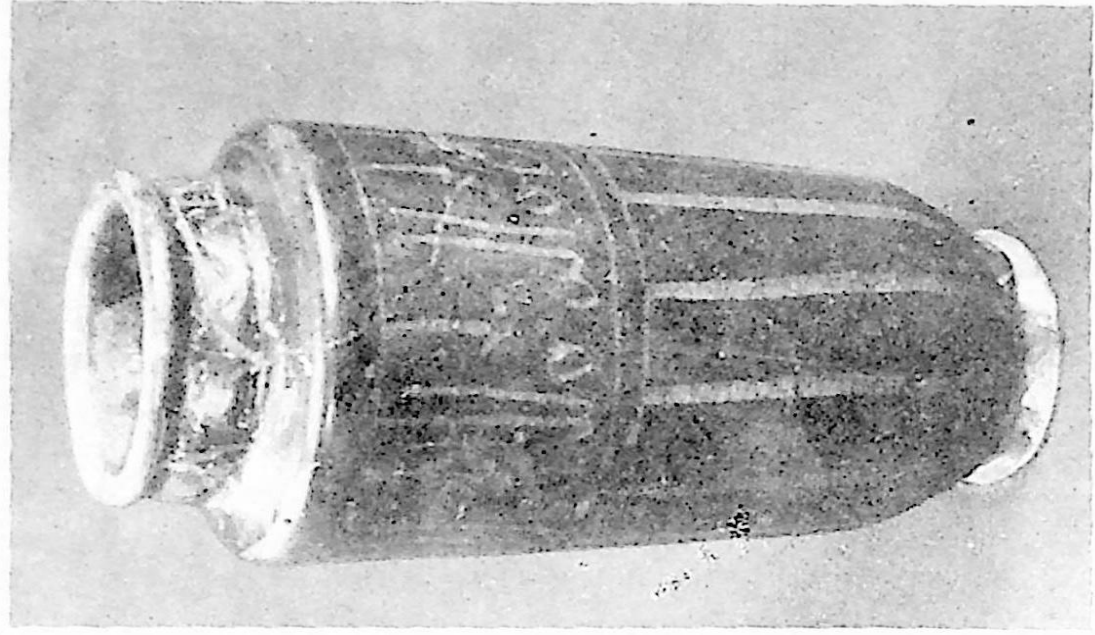
სურ. 13. კიბჭილა, ამოკაწრული ქართული ასოებით (IV-Vსს. ლოჭინი.
ვიტრინა №8)
Кувшин с выцарапанными грузинскими буквами (IV-Vвв. Лочини.
Витрина №8)
Jug with Georgian letters scratched on it (4th-5th centuries.
Lochini. Case 8)

სურ. 14. ანტეფიქსი ქართული წარწერით (VI-IXსს. ვახნაძიანი, ვიტ-
რინა №8)
Антефикс с грузинской надписью (VI-IXвв. Вацнадзиани. Вит-
рина №8)
Antefix with Georgian inscription (6th-9th centuries. Vachnadziani.
Case 8)

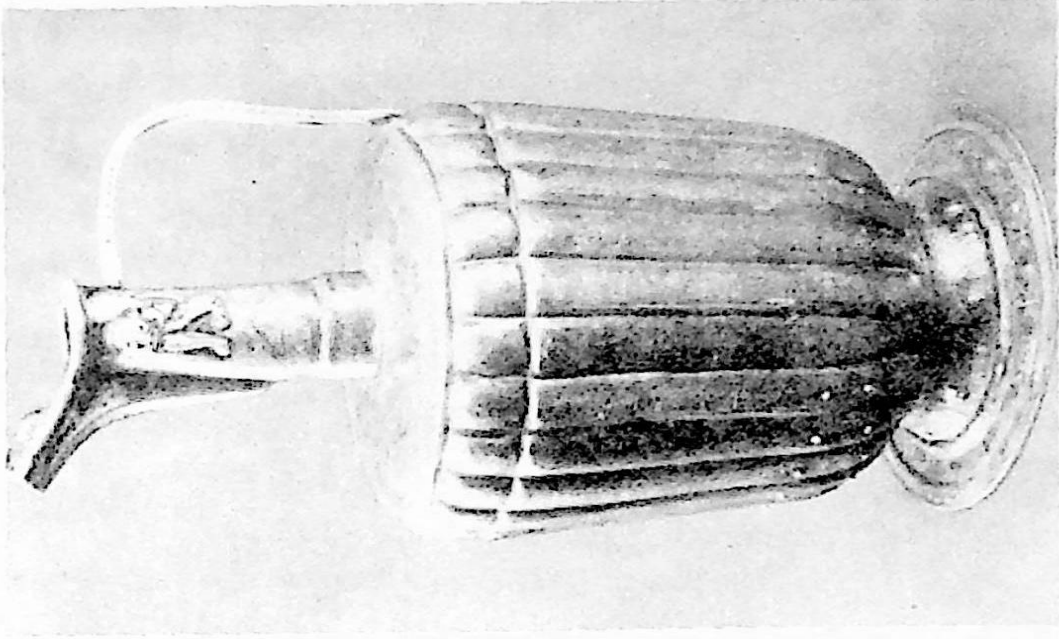
სურ. 15. თითბრის დოქი შუბუკლი სპილენძის ინკრუსტაციით (Xს. ბო-
ლო. ირანი. ხელოსანი ალ-ფადლი. კობრინა №9)
Кувшин лагунный с медной инкрустацией (Конец Xв. Иран. Мас-
тер ал-Фадл. Витрина №9)
Brass jug with copper inlay (End of the 10th century. Iran.
Maker al-Fadl. Case 9)

სურ. 16. მოჭიქული ქილა-ალბარელი არაბული წარწერით (XII-XIIIსს.
ჭაპალა. კობრინა № 16)
Полной посуд-албарело с арабской надписью (XII-XIII вв. Чапала
Витрина № 16)
Glazed earthenware albarello with an Arabic inscription (12th-13th
centuries. Chapala. Case 16)

სურ. 17. ფაიანსის მობატული ქილა (XIII ს. რუსთავი, ვიტრინა №23)
 Фаянсовый расписной кувшин (XIII в. Рустави. Витрина №23)
 Jug painted in lustre (13th century. Rustavi. Case 23)

სურ. 18. თითბრის დოქი სპილენძის და ვერცხლის იზრუსტაციით
 და ღამის რელიეფური გამოსახულებით (1181-1182 წწ. ირანი. კერა-
 თი. ოსტატი მუჰამედ ალ-ჰერევი, ვიტრინა №24)
 Латунный кувшин с медной и серебряной инкрустациями с релье-
 фным изображением льва (1181-1182 гг. Иран. Герат. Мастер
 Махмуд ибн ал-Хереви. Витрина №24)
 Brass ewer with copper and silver inlays and relief representation
 of a lion [1181-1182, Iran. Herat. Maker Mahmud ibn Muhammed
 al-Herevi. Case 24]

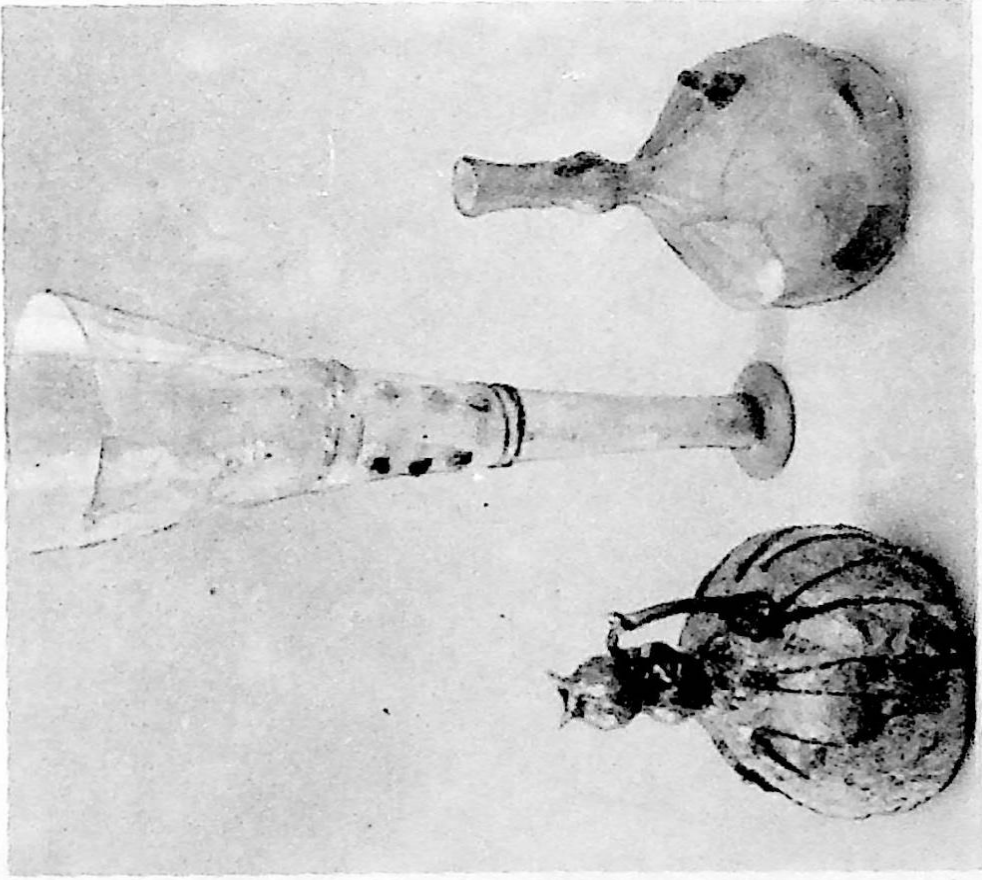
სურ. 19. ფაიანსის დოქორელიუფურად შეკმული და მოჭკული ლურჯად (XIII ს. „დმანისის კახი“. ირანი. ვიტრინა №25)

Фаянсовый кувшин с рельефами, покрытый голубой глазурью (XIII в. «Дманисский клад». Иран. Витрина №25)

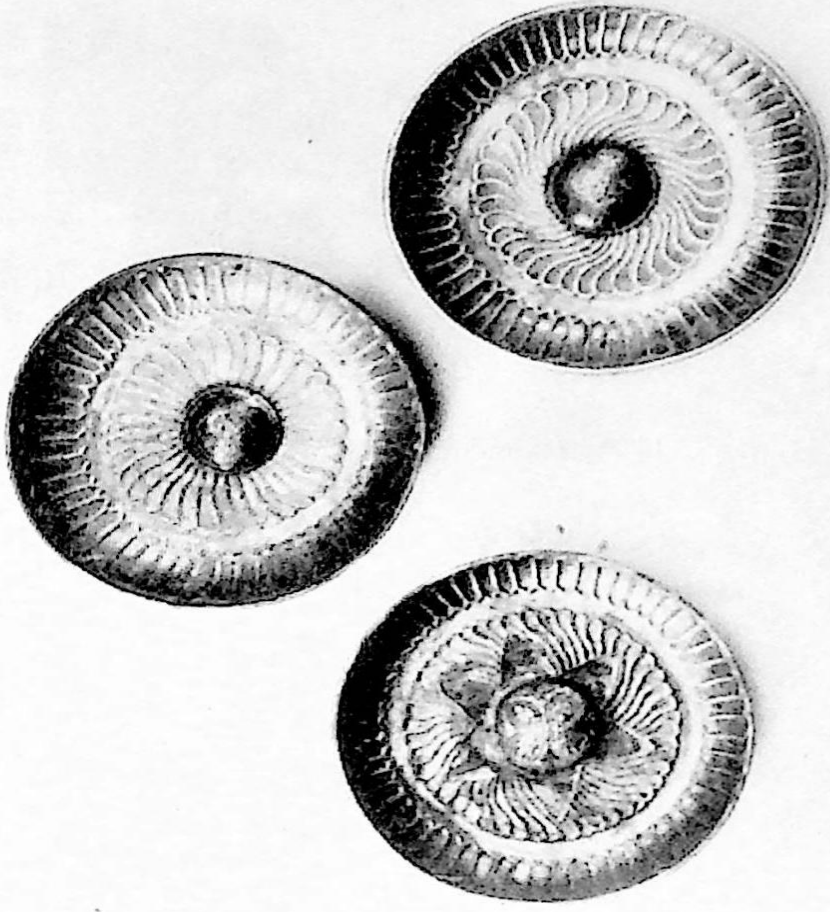
Ewer with relief decorations covered with blue glaze (13th century. 'Dmanisi hoard'. Iran. Case 25)

სურ. 20. კერცხლის თახვი მოჭკული (XII-XIII სს. ვიტრინა №25)
Серебряный кубок (XII-XIII вв. Витрина № 25)
Silver plate (12th-13th centuries. Case 25]

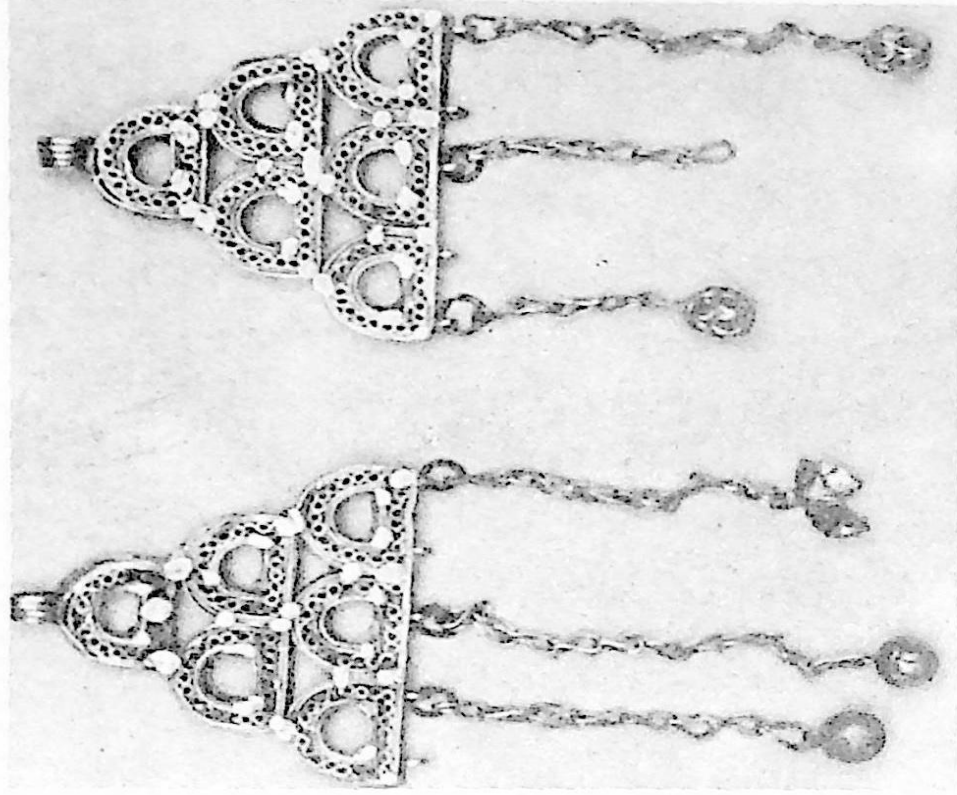
სურ. 21. მიხის ნაწარმი (XII-XIII სს. კუზბი, ქიზლდი, ვიტრინა №26)
 Стекланные изделия (XII-XIII вв. Гавази, Жинвали. Витрина №26)
 Glass vessels (12th-13th centuries. Gavazi. Zhinvali. Case 26)

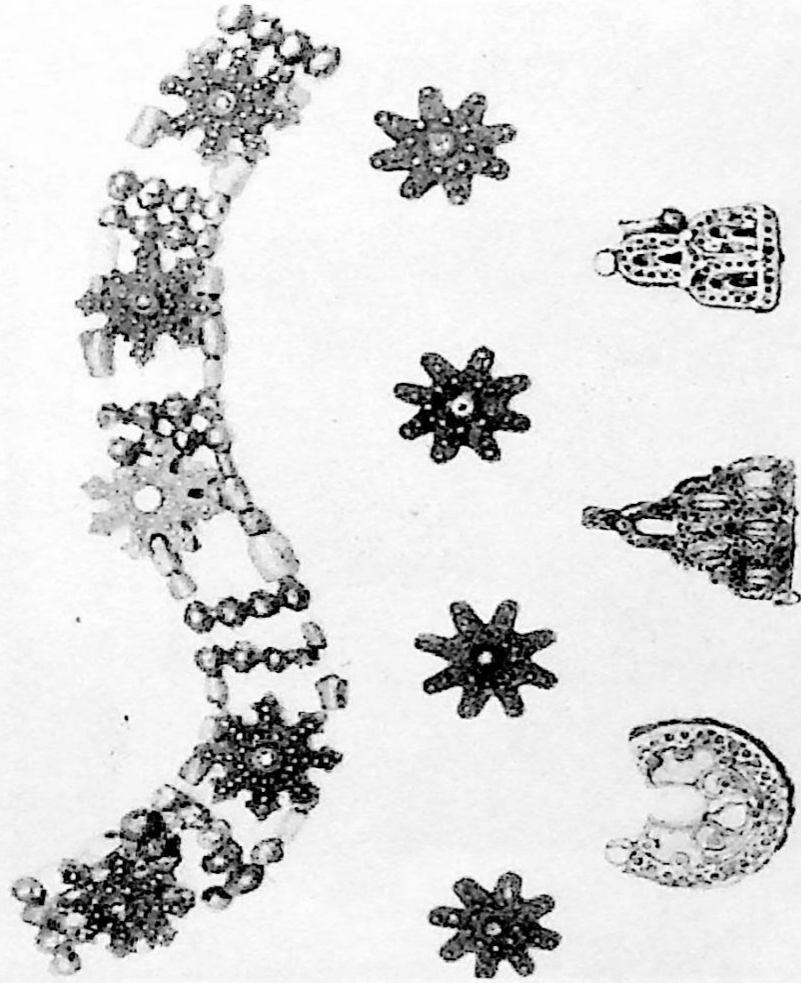
სურ. 22. ვერცხლის თასები (XII-XIII სს. ვანის ქვაბები, ვიტრინა №26)
 Серебряные кубки (XII-XIII вв. Ванис-Квабеби. Витрина № 26)
 Silver cups (12th-13th centuries. Vanis-Kvabebi. Case 26)

სურ. 23. კერცხლის მერლონი მოქრული წმ. გიორგის გამოსახუ-
 ლებით (XI-XIII სს. არეში. კოტრიზა №26)
 Серебряный медальон с изображением св. Георгия (XI-XIII вв.
 Ареш. Витрина №26)
 Silver medallion with a representation of St. George (11th-13th
 centuries. Areshi. Case 26)

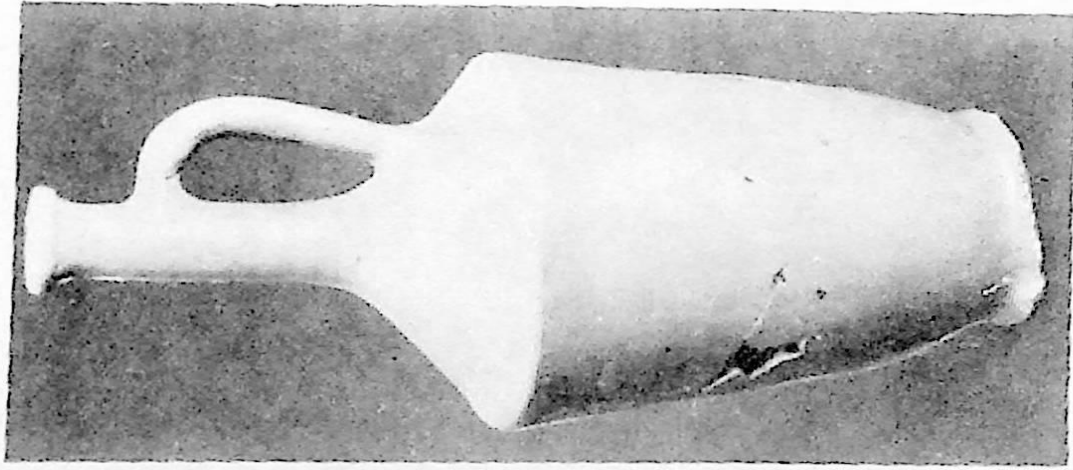
სურ. 24. ქალის კერცხლის სამკაული მოქრული (XIII ს. „ღმანისის
 ვახში“. კოტრიზა №26)
 Женское украшение из позолоченного серебра (XIII в. «Дманис-
 ский клад». Витрина № 26)
 Silver jewellery (gilded) (13th century. 'Dmanisi hoard'. Case 26)

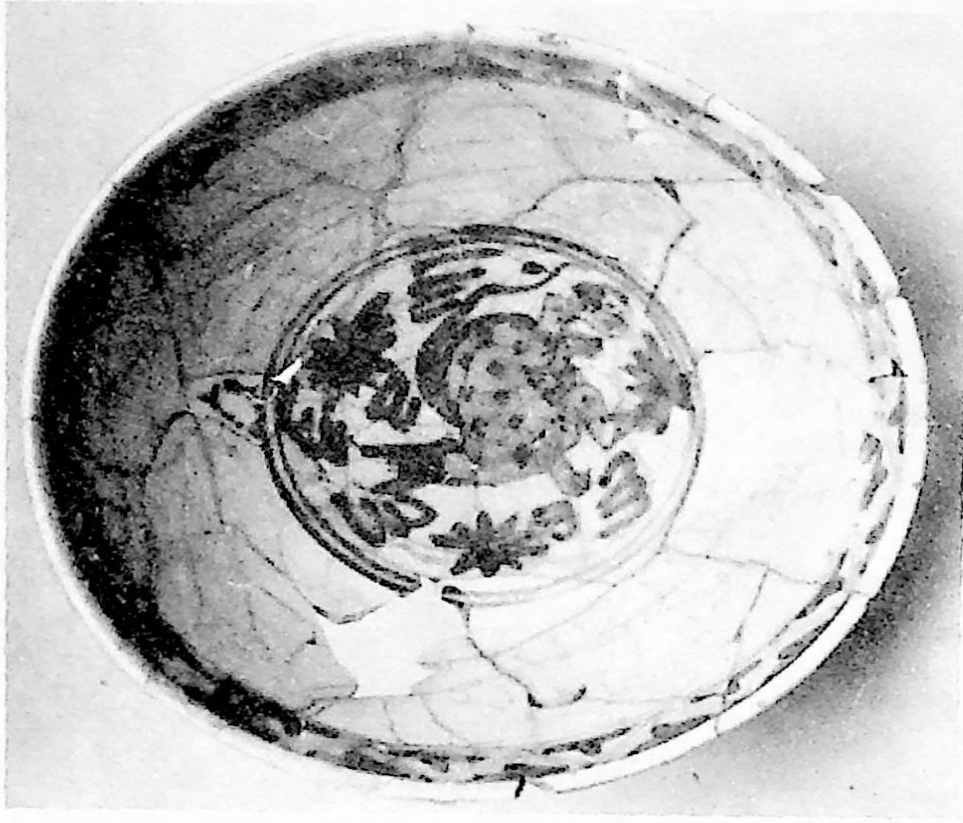
სურ. 25. ქალის სამკაული (XIII ს. „ღმანისის ვახში“. კოტრინა №26)
 Женское украшение (XIII в. Дманисский клад». Витрина №26)
 Jewellery (13 th century. 'Dmanisi hoard'. Case 26)

სურ. 26. კერცხლის სამკაული (XIII ს. „ღმანისის ვახში“. კოტრინა №26)
 Серебряное украшение (XIII в. «Дманисский клад». Витрина №26)
 Silver jewellery (13th century. 'Dmanisi hoard'. Case 26)

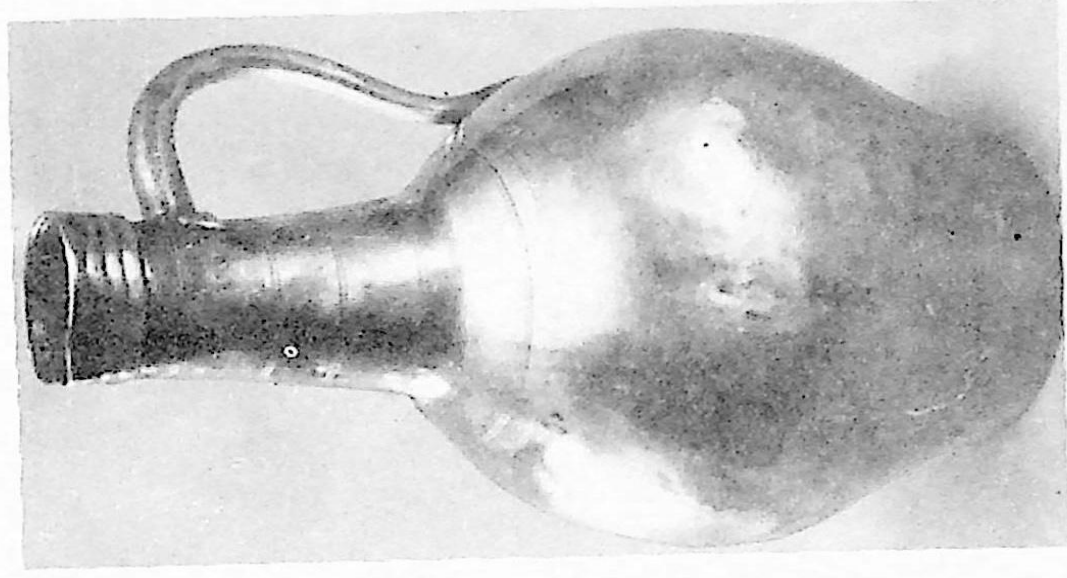
სურ. 27. ცალსურა დოქი, ვირუზისურად მოჭიქული (XVII ს. დასაწყისი, გრემი. კიტრიზა №29)
 Поливной кувшин с ручкой, покрытый глазурью бирюзового цвета
 (Начало XVII в. Грени. Витрина №29)
 Glazed ewer with loop-handle covered with turquoise glaze (The beginning of the 17th century. Gremi. Case 29)

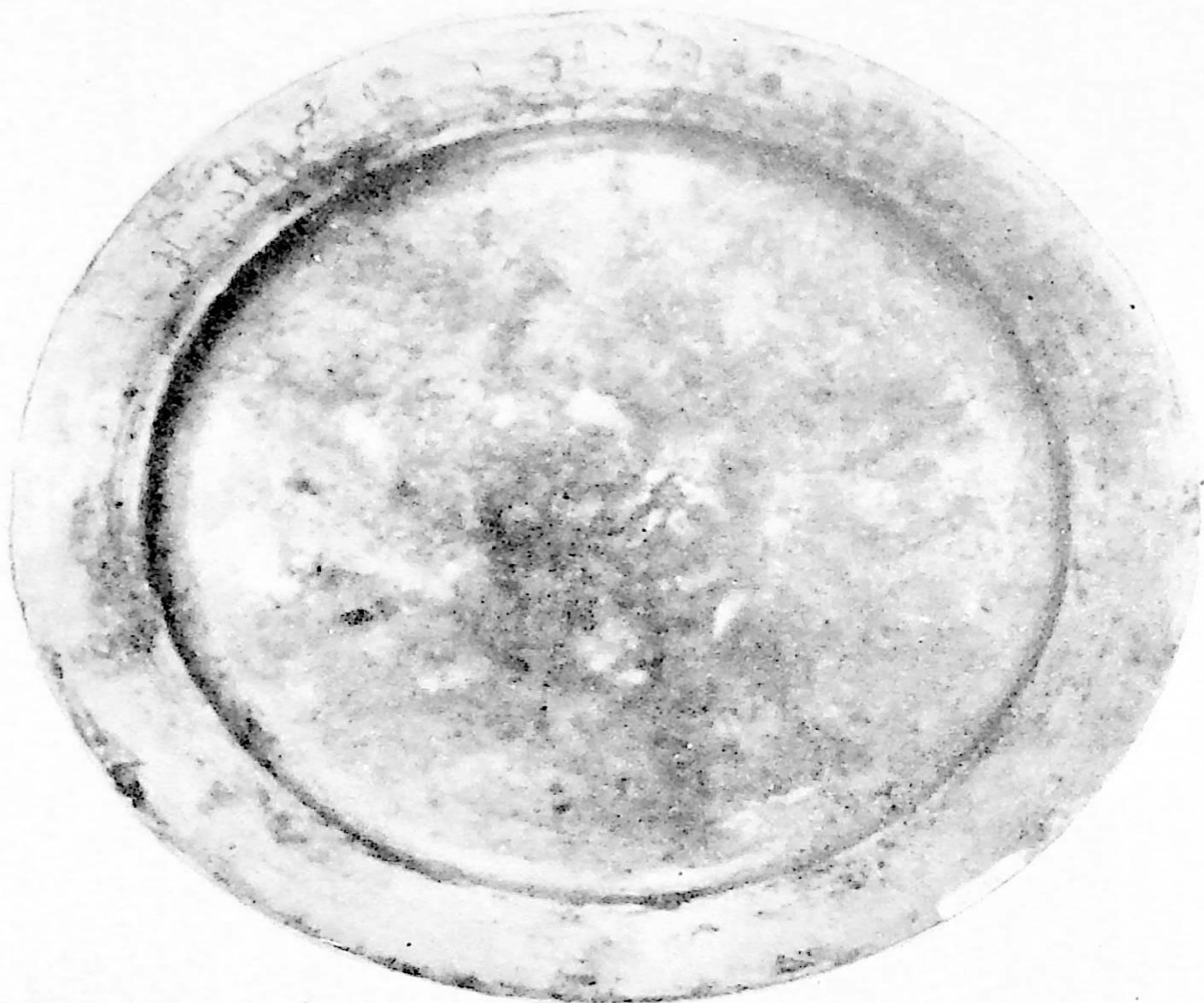
სურ. 28. ფიანისის ჯაბი, კობალტით მოხატული კვიცი კამოსახულებით
 (XVII-XVIII სს. ახალქალაქი. კიტრიზა №30)
 Фаянсовая чаша, украшенная кобальтом с изображением жеребца
 (XVII-XVIII вв. Ахалкалаки. витрина №30)
 Faience bowl painted in cobalt-blue representing a foal (17th-18th centuries. Akhalkalaki. Case 30)

სურ. 29. ვერცხლის თასი ქართული წარწერით (XII ს. ვიტრინა №32)
Серебряный кубок с грузинской надписью (XVII в. Витрина №32)
Silver cup with a georgian inscription (17th century. Case 32)

სურ. 30. ვერცხლის ღოჭი ქართული წარწერით (XVIII ს. ვიტრინა №32)
Серебряный кувшин с грузинской надписью (XVIII в. Витрина №32)
Silver jug with a georgian inscription (18th century. Case 32)

სურ. 31. შიოშ და გიორგი სააკაძეების სპილენძის თევზი, საკუთრების
დამადასტურებელი ქართული წარწერით (XVII ს. I ნახევარი. არზრუმი.
ვიტრინა №34)

Медная тарелка, принадлежащая Шиош и Георгию Саакадзе с
грузинской надписью, подтверждавшей собственность предмета
(Половина XVII в. Арзрум. Витрина №34)

Copper plate with a Georgian inscription. Owners: Shiosh and
Giorgi Saakadze (First half of the 17th century. Erzurum. Case №34)

სურ. 32. ფერწერილი ხატი წმ. მიქელის პორტრეტული გამოსახულებით (XVII-XVIII სს. ვიტრინა №37)
Икона с портретным изображением св. Микела (XVII-XVIII вв. Витрина №37)
Wooden icon portraying St. Michael (17th-18th centuries. Case 37)

Леван Александрович Чилашвили

ПУТЕВОДИТЕЛЬ «МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА
ГРУЗИИ IV—XVIII ВВ.»

ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»
1990

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 4386

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კოტრიკაძე
მხატვარი გ. ლომიძე
მხატვრული რედაქტორი ი. სიხარულიძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ც. დევდარიანი
გამომშვები ელ. მაისურაძე

გადაეცა წარმოებას 28.2.1990; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.8.1990;
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ქალაქი № 2; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 7.25;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 6.36;

ტირაჟი 8000;

შეკვეთა № 931;

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19